

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
आदेश

070-WO-0075

विषय : उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

काठमाडौं जिल्ला, सितापाईला गा.वि.स.वडा नं. ५ बस्ने अधिवक्ता दीपक विक्रम मिश्र १ } रिट निवेदक

विरुद्ध

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं..... १
सम्माननीय अन्तरिम चुनावी मन्त्रिपरिषद्का अध्यक्ष, प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं १
मन्त्री, संस्कृती पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ... १
संस्कृती पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौं..... १
मन्त्री, संघिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडा..... १
संघिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं..... १
सचिव, संघिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं १
वातावरण विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं..... १
उपत्यका विकास प्राधिकरण, केशरमहल, काठमाडौं..... १
पुरातत्व विभाग, रामशाहपथ, काठमाडौं..... १
हनुमानढोका दरबार संग्राहलय विकास समिति, हनुमानढोका दरबार, काठमाडौं.... १
नेपाल पर्यटन बोर्ड, भृकुटीमण्डप, काठमाडौं..... १
प्रमुख, नेपाल पर्यटन बोर्ड, पर्यटन बोर्डको कार्यालय भृकुटीमण्डप, काठमाडौं..... १
जिल्ला प्रशासन कार्यालय, बबरमहल, काठमाडौं..... १

विपक्षी

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, बबरमहल, काठमाडौं	१
काठमाडौं महानगरपालिकाको कार्यालय, बागदरवार, काठमाडौं.....	१
कार्यकारी प्रमुख, काठमाडौं महानगरपालिका, बागदरवार, काठमाडौं.....	१
हनुमानढोका दरवार क्षेत्र संरक्षण कार्यालय, हनुमानढोका, काठमाडौं.....	१
काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं १९ को कार्यालय, काठमाडौं.....	१
काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं २३ को कार्यालय, काठमाडौं.....	१
काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं २५ को कार्यालय, काठमाडौं.....	१
काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं २० को कार्यालय, काठमाडौं.....	१
काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं २२ को कार्यालय, काठमाडौं.....	१
कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालय, त्रिपुरेश्वर काठमाडौं.....	१
नेपाली सेना ग्यारिजन गण, हनुमानढोका, काठमाडौं.....	१
महानगरीय प्रहरी परिसर, हनुमानढोका, काठमाडौं.....	१
महानगरिय प्रहरी परिसर, हनुमानढोका, काठमाडौं.....	१
होटल एशोसिएसन नेपाल, गैरीधारा, काठमाडौं.....	१
नेपाल एशोसिएसन अफ टुर एण्ड ट्राभल एजेन्ट्स गोमा गणेश, गैरीधारा, काठमाडौं.....	१
ट्रेकिङ्ग एजेन्सी एशोसिएसन अफ नेपाल, मालीगाउँ, काठमाडौं.....	१
नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ टेकु, काठमाडौं.....	१
नेपाल चेम्बर अफ कमर्स, जमल, काठमाडौं.....	१
साईड बाक्स ट्रेडर्स प्रा.लि., सुन्धारा, काठमाडौं.....	१
सिद्धबहादुर गुरुङ्ग, सञ्चालक अध्यक्ष, साईड बाक्स ट्रेडर्स प्रा.लि. सुन्धारा, काठमाडौं.....	१
संजिव तुलाधर, प्रबन्ध निर्देशक, साईड बाक्स ट्रेडर्स प्रा.लि. सुन्धारा, काठमाडौं.....	१

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) अन्तर्गत यस अदालत समक्ष दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश देहायबमोजिम छ :

१. तथ्य खण्ड :

१.१. रिट निवेदकको छोटकरी निवेदन जिकीर :-

म निवेदक नेपाली नागरिक हुनाको साथै पेशाले कानून व्यवसायी हुँ । राज्य व्यवस्था संविधान

र कानून अनुकूल सहि ढंगले चलोस र देशका प्राकृतिक, साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण होस भन्ने आफ्नो अभिप्राय रहेको छ । धार्मिक एवं साँस्कृतिक महत्व बोकेका ऐतिहासिक र पुरातात्विक सम्पदाहरुको संरक्षणमा राज्यस्तरबाट उचित ध्यान पुऱ्याउन जरुरी हुनेमा सो अनुरूप भएको पाइएको छैन । नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको काठमाडौँ जिल्ला, काठमाडौँ महानगरपालिका वडा नं.२२ मा अवस्थित सुन्धारा-धरहरा (भीमसेन स्तम्भ) क्षेत्रको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने नाउँमा असम्बन्धित क्षेत्रको रुपमा रहेको हनुमानढोका दरबार क्षेत्रलाई समेटेर विपक्षीहरुबाट भएको कानूनविपरीतको करारले सार्वजनिक विवादको सृजना गरिदिएको छ ।

सुन्धारा स्थित धरहरा क्षेत्रको विकास र त्यसको उचित संरक्षणको लागि भनेर तत्कालीन श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद्को मिति २०५५।७।१ को निर्णयले काठमाडौँ महानगरपालिकालाई ५० वर्षको लागि प्रयोग, उपयोग एवं सञ्चालन गर्नको अधिकार दिइएको र सो अनुसार काठमाडौँ महानगरपालिकाले पनि सञ्चालन गर्दै आएको थियो । पछि काठमाडौँ महानगरपालिका र साईड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.का बीच मिति २०६१।१।३१ मा करार भई २० वर्षको लागि धरहरा क्षेत्रको सञ्चालन गर्न काठमाडौँ महानगरपालिकाले उक्त साईड वाकर्स प्रा.लि. लाई दिएको थियो । तर उक्त सम्झौतामा हनुमानढोका दरबार क्षेत्रको विषयमा कुनै उल्लेख गरिएको थिएन । यसरी मुल करारमा उल्लेख नै नभएको विषयमा महानगरपालिका र साईड वाकर्स कम्पनी बीच पुरक करार भनेर मिति २०६१।१।२५ पुनः अर्को करार भएको छ, जुन करार गर्ने अधिकार विपक्षीहरुलाई छैन ।

गौतम डंगोल निवेदक र काठमाडौँ महानगरपालिकासमेत विपक्षी भएको २०६२ सालको रिट नं. २८७५ को उत्प्रेषणयुक्त परमादेश मुद्दामा यस सम्मानित अदालतबाट मिति २०६७।१०।०४ मा भएको आदेशमा सार्वजनिक सम्पत्तिको रुपमा नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको धरहरा क्षेत्रलाई व्यापारिक तथा पर्यटकीय प्रयोजनको लागि उपयुक्त हुने गरी विकास तथा सम्बर्द्धन गरी यसबाट शुल्क समेत उठाउने र सो कामको लागि २० वर्ष लामो अवधिको लागि सम्झौता गर्ने कार्य महत्वपूर्ण सार्वजनिक महत्वको विषय हुनुको साथै दीर्घकालीन नीतिगत विषयमा निर्माण गर्ने अधिकार नगर प्रमुखमा नरही नगरपालिकामा नै रहने भन्ने व्याख्या भएकोमा सो आदेशको समेत ठाडो उल्लंघन हुने गरी विपक्षीहरुबाट पुरक नामको करार भएको छ ।

नेपाल सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय हनुमानढोका दरबार

संग्रहालय विकास समिति अन्तर्गत पर्ने क्षेत्रको स्वामित्व समेत नेपाल सरकारमा छ । विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृती सो **हुनमानढोका दरवारक्षेत्र**को कुनै पनि हक अधिकार नेपाल सरकारले काठमाडौं महानगरपालिकालाई हस्तान्तरण गरेको अवस्था छैन । यस्तो अवस्थामा **हुनमानढोका दरवार** समेतलाई जोडेर मिति २०६९।१२।५ को करार गर्ने अधिकार काठमाडौं महानगरपालिकाका प्रमुख, कार्यकारी अधिकृतलाई छैन ।

सर्वोच्च अदालतको आदेशानुसार मिति २०६९।१।३१ मा भएको पहिलो करारका शर्तहरूमा पुनरावलोकन गर्नु पर्नेमा हालसम्म सो आदेशको कार्यान्वयन नभएको अवस्थामा पुनः तिनै बुँदाहरूलाई समावेश गरी र **हुनमानढोका दरवारक्षेत्र** समेत समावेश गरी गरिएको उक्त पुरक करार करार ऐन, २०५६ समेतको विपरीत छ ।

उल्लिखित रिट नं. २८७५ को मुद्दामा भएको आदेशमा **हुनमानढोका दरवारक्षेत्र**को बारेमा कुनै उल्लेख नै गरिएको छैन । विपक्षीहरूले उक्त मुद्दाको आदेशको कार्यान्वयनार्थ धरहरा क्षेत्रलाई विश्वस्तरमा परिचित गराउने प्रयोजनको लागि भनेर हुनमानढोका दरवारक्षेत्रलाई समेटेर पुरक करार गरिएको छ । जुन उल्लिखित मुद्दामा भएको फैसलासमेतको विपरीत छ । नयाँ सम्झौतामा **हुनमानढोका दरवार परिसर, दरवारभित्रको संग्रहालय र सुन्धारा** धरहरा अवलोकनका लागि रु.१,०००।- को प्रवेश शुल्क निर्धारण गरिएको छ । विवादित पूरक सम्झौता हुनु भन्दा अगाडी **हुनमानढोका दरवार परिसर र हुनमानढोका दरवार भित्रको संग्रहालय**मा अवलोकनको लागि रु.७५०।- को टिकट दर कायम रहेको थियो । सो मध्ये रु.२५०।- **हुनमानढोका दरवार संग्रहालय विकास समिति**लाई रु.५००।- काठमाडौं महानगरपालिकालाई जाने गरेको थियो । यसरी एकल टिकट दर रहँदा दरवारभित्रको संग्रहालयमा संकलित हुने रकम पनि दरवारक्षेत्रमा नै खर्च हुने भएकोले सम्पदा मैत्री र पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि उपयुक्त रहेकोमा हालको करारमा फरक व्यवस्था गरिएको छ । जुन गलत छ । हुनमानढोकाबाट ७०० मिटर टाढा रहेको सुन्धारा स्थित धरहरा चढे वापतको प्रतिव्यक्ति २५०।- र धरहरा नचढे वापत प्रतिव्यक्ति रु.२००।- साईड वाक्स ट्रेडर्स प्रा.लि. नाम गरेको निजी कम्पनीलाई स्वतः जाने व्यवस्थाले महानगरपालिकाका कर्मचारीको परिश्रमले उठाएको रकम निजी कम्पनीलाई बुझाउने गरी भएको व्यवस्था कानूनविपरीत र न्यायसंगतसमेत छैन । धरहरा चढ्न नचाहने पर्यटकलाई समेत धरहरा क्षेत्रमा जानको लागि जर्बजस्ती रकम असुल्ने गरी भएको व्यवस्थाले पर्यटन क्षेत्रमा नै नकारात्मक असर पर्नेछ ।

त्यसैले पुरक करार पर्यटन मैत्री नहुनाको साथै करारको बुँदा नं. ३(घ), ४, ४(ख), ५(छ), ६, ८ र ११ समेतका व्यवस्थाहरुको विपरीत र गैरकानूनी हुनाको साथै स्थानीय जनताहरुले मनाउँदै आइरहेका जात्रा,पर्व, धार्मिक, साँस्कृतिक कार्यक्रममा असर पर्ने किसिमको समेत छ । साथै यो पूरक सम्झौताले **ILO महासन्धी १७९** को समेत पूर्ण उल्लंघन गरेको छ । पछिल्लो करारले धरहराक्षेत्रको विषयमा परेको रिटमा सर्वोच्च अदालतले गरेको आदेशको अवहेलना गरेको छ । मुल करारमा उल्लेख नै नगरिएको विषयमा तेस्रो पक्षलाई समेत असर पर्ने गरी **हुनमानढोका दरवारलाई समेत समेटेर गरिएको पुरक करार गैरकानूनी, असंवैधानिक हुनाको साथै ILO महासन्धीको समेतविपरीत छ ।**

उल्लिखित तथ्यहरुका आधारमा विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकाको हक अधिकार नै नभएको नेपाल सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, हनुमानढोका दरवार संग्रहालय विकास समिति अन्तर्गत पर्ने क्षेत्रको स्वामित्व समेत नेपाल सरकारमा रहेकोले **हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको व्यवस्थापनको अधिकार नेपाल सरकारबाट काठमाडौं महानगरपालिकाले प्राप्त नगरेको हुँदा सो क्षेत्रलाई समेत समेट्ने गरी मिति २०६९।१२।५ मा भएको करार उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिपाउँ । साथै सरकारी स्वामित्वमा रहेको सार्वजनिक सम्पत्ति स्थानीय निकायलाई भोगाधिकार दिने र स्थानीय निकायले आफूखुशी कुनै पनि प्रकृया नपुऱ्याई निश्चित मापदण्ड नबनाई व्यापारिक प्रयोजनको लागि दिने गर्नाले सम्पदाहरुको अस्तित्व नै संकटमा पर्ने देखिएकोले सरकारी सार्वजनिक जग्गाहरु लिजमा दिँदा निश्चित कानूनी मापदण्ड बनाएर मात्र दिनु भनी विपक्षीहरुको नाममा परमादेश लगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ ।**

१.२. मिति २०७०।४।२३।४ मा जारी भएको प्रारम्भिक आदेश :

विपक्षीहरुलाई लिखितजवाफ पठाउनु भनी सूचना पठाउनु र मिति २०६९।१२।५ गतेको पुरक करार हाललाई कार्यान्वयन नगर्नु, नगराउनु भनी विपक्षीहरुको नाममा अल्पकालीन अन्तरिम आदेश जारी हुने र निवेदकको मागबमोजिमको अन्तरिम आदेश दिने नदिने सम्बन्धमा छलफल गर्न मिति २०७०।४।३१ को पेशी तोकी सोको सूचना विपक्षीहरुलाई दिनु ।

१.३. कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय, त्रिपुरेश्वर काठमाडौंले प्रस्तुत गरेको लिखितजवाफ व्यहोरा :

रिट निवेदकको दावी अनुसार उक्त ठेक्काको कुनै पनि निर्णय प्रक्रियामा यस कार्यालयको

संलग्नता नहुँदा सम्मानित अदालतलाई नै भ्रम पार्ने गरी विपक्षी बनाएको उक्त रिट निवेदनबाट यस कार्यालयलाई फुर्सद दिलाई पाउँ ।

१.४. महानगरीय प्रहरी परिसर काठमाडौंको तर्फबाट प्रस्तुत भएको लिखितजवाफ व्यहोरा :

हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको अवलोकन गर्न प्रवेश शुल्क निर्धारण गर्ने, दरवारभित्रको संग्रहालय अवलोकन गर्ने, पर्यटक प्रवेश शुल्क निर्धारण गर्ने विषय नेपाल प्रहरीको अधिकारक्षेत्र भित्र नपर्ने हुँदा त्यस्तो कार्यमा यस परिसरबाट नगरिएको नभएको हुँदा यस कार्यालयको हकमा निवेदकको मागबमोजिम कुनै आदेश जारी हुन नपर्ने हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ ।

१.५. विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालयको तर्फबाट प्रस्तुत भएको लिखितजवाफ व्यहोरा :

यस मन्त्रालयको के कुन निर्णय वा काम कारवाही वा निवेदकको संविधान वा कानून प्रदत्त हक अधिकारमा असर परेको हो । सो सम्बन्धमा स्पष्ट दावी छैन । निवेदनमा उल्लिखित करारनामाको उत्पत्ती र कार्यान्वयनसँग यस मन्त्रालयको कुनै पनि सम्बन्ध र सरोकार नहुँदा यस मन्त्रालयको हकमा कुनै आदेश जारी हुनु पर्ने अवस्था छैन ।

१.६ जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

विपक्षी निवेदकले उल्लेख गरे अनुसारको धार्मिक, ऐतिहासिक, सार्वजनिक, पौराणिक, साँस्कृतिक, स्मारकहरूको अस्तित्व लोप गर्ने, मास्न खोज्ने समेतका कुनै पनि कार्य यस कार्यालयबाट नगरिएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन यस कार्यालयको हकमा खारेज गरिपाउँ ।

१.७ टुरिष्ट गाइड एशोसिएसन अफ नेपालको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

विपक्षी रिट निवेदकले बदर गरिपाउँ भनेको मिति २०६९।१२।५ को करारमा यस एशोसिएसनको तर्फबाट प्रतिनिधित्व भएको छैन । यस एशोसिएसनलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै कारण नै छैन । करारमा प्राचीन स्मारक, ऐतिहासिक पुरातात्विक महत्वका स्थानहरूलाई विगान्ने, बिनास गर्ने आशयका कुनै कुरा यस टुरिष्ट गाइड एशोसिएसनले गरेको छैन । विवादित भनिएको करारमा नेपाललाई विश्वमा साँस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक दृष्टिले चिनाउने भरमग्दुर पहल गरिने तथा पुरातात्विक महत्वका भत्कन लागेका र टुटफुट हुन लागेका संरचनाहरूलाई पुनः मर्मत सम्भार गर्ने, अव्यवस्थित पार्किङलाई व्यवस्थित गर्ने,

सरसफाई पूर्ण रुपले गर्ने, बाटोमा भिलिमिलि उज्यालो बत्तीहरु राखी ब्रोसर तथा बुकलेटहरु वितरण गर्ने, सुरक्षा व्यवस्था गर्ने, सडक पेटी मर्मत सम्भार गर्ने विभिन्न कार्यक्रमहरु गर्ने भनी गरिएको करार गैरकानूनी, गैरधार्मिक एवं गैर साँस्कृतिक हुनै सक्दैन । साविक देखि चलि आएको परम्परागत धार्मिक साँस्कृतिक पर्वजात्रा विथोल्ने बिगाने कुराको उल्लेख करारमा छैन । विपक्षी रिट निवेदकले दावी गरे जस्तो टिकट दरको परिवर्तनले पर्यटक लुट्ने र देशको बेइज्जत हुने अवस्था छैन । परिवर्तित टिकट दरबाटै धरहरा देखि खिचापोखरी न्यूरोड हुँदै हनुमानढोका दरवार स्क्वाएरलाई सफा चुस्त दुरुस्त तथा पुराना संरचनालाई पुनः निर्माण गर्ने, सरसफाई गर्ने, सडक पेटी सम्भार गर्ने लगायतका काम समेत गरिने हुँदा राम्रो कामको लागि उठाईने रकमबाट कहि कसैको बेइज्जत हुने र पर्यटक लुटीने भन्ने प्रश्नै आउँदैन । महानगरपालिकाले गरेको करारले राष्ट्र र जनताको अहित हुने कुरा नदेखिएकोले यस एशोसिएसनले प्रवेश टिकट निर्धारणमा ऐक्यवद्धता मात्र जनाएको हो । विश्व सम्पदा सूचीमा परेका ऐतिहासिक, पुरातात्विक महत्वका विषयलाई कुनै असर नपर्ने गरी ऐन, नियम, निर्देशिका तथा करार हुनुले सार्वजनिक हितविपरीत हुने कुरा हुदैन ।

१.८ विपक्षी काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरण केशरमहल काठमाडौं तथा काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरण जिल्ला आयुक्तको कार्यालयको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

काठमाडौं उपत्यकाको समग्र विकास गर्ने उद्देश्यले स्थापित यस प्राधिकरणले प्रचलित नेपाल कानून, नेपाल सरकारको निर्णय र सम्मानित अदालतबाट भएको आदेशलाई सम्मान गर्न र पालन गर्न सधैं तयार रहेको छ । विपक्षी निवेदकले भने जस्तो यस प्राधिकरणले कुनै काम कार्यको उल्लंघन गरेको छैन ।

१.९ विपक्षी होटल एशोसिएसन, नेपालको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

यस होटल एशोसिएसनलाई रिट निवेदनमा उल्लेख भएको मिति २०६९।१२।५ मा भएको पूरक करार बारे कुनै जानकारी नै नभएको र कुनै सरोकार नभएको असम्बन्धित व्यक्तिलाई हचुवाको भरमा विपक्षी बनाएको हुँदा यस संस्थाको हकमा कुनै आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ

१.१० विपक्षी सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्री विद्याधर मल्लिकले पेश गरेको लिखित जवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

मलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कारण रिट निवेदनमा उल्लेख छैन । विवादको विषयमा मेरो कुनै सरोकार र संलग्नता छैन । मन्त्रालयबाट सम्पादन हुने सम्पूर्ण काम कारवाहीहरु संस्थागत रुपमा हुने हुन्छन् । ऐतिहासिक, धार्मिक, साँस्कृतिक र पुरातात्विक महत्वका सम्पदाहरुको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा असर पुग्ने गरी मैले कुनै पनि काम कारवाही गरे गराएको छैन ।

१.११ विपक्षी नेपाल सरकार, संङ्घिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयका तर्फबाट र आफ्नो हकमा समेत ऐ.मन्त्रालयका सचिव शान्तबहादुर श्रेष्ठले पेश गरेको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

यस मन्त्रालयको के कुन काम कारवाहीबाट रिट निवेदकको के कुन हक अधिकारको उल्लंघन भएको हो भन्ने सम्बन्धमा रिट निवेदनमा कुनै कुरा उल्लेख भएको छैन । सुन्धारा (भिमसेन स्तम्भ) क्षेत्रलाई विकसित गरी उचित संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नका लागि काठमाडौं महानगरपालिका र साईड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. बीच मिति २०६१।१।३१ मा भएको करारनामा उपर रिट निवेदक गौतम डंगोल समेत र विपक्षी साँस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय समेत भएको सम्बत् २०६२ सालको रिट नं. २८७५ को उत्प्रेषणयुक्त परमादेश मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६१।१०।४ मा उक्त सम्झौताका शर्तहरुलाई पुनरावलोकन गर्नु र धरहरा क्षेत्रमा अवस्थित राष्ट्रिय विभूति भिमसेन थापाको नामसँग जोडिएको धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) को प्रचार प्रसारलाई महत्वपूर्ण स्थान दिई संसारमा नेपालको पहिचान गराउन संयुक्त राज्य अमेरिकाको Liberty Tower, फ्रान्सको Eiffel Tower भारतको India Gate, चीनको Great wall, भै नेपालको यस धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) को प्रचार प्रसारलाई महत्वपूर्ण स्थान दिई यसको प्रतिकको रुपमा रहेको सामानहरु उत्पादन गरी प्रचार प्रसारको लागि बिक्री वितरण गर्नु गराउनु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको देखिन्छ । सम्मानित अदालतको उक्त आदेश कार्यान्वयनका शिलसिलामा हनुमानढोका दरवारक्षेत्र र धरहरा-सुन्धारा क्षेत्रको एकिकृत व्यवस्थापन गर्ने प्रयोजनका लागि काठमाडौं महानगरपालिकाको मिति २०६१।६।१६ को पत्रबाट सहमतीका लागि यस मन्त्रालयमा लेखि आएकोले धरहरा सुन्धाराक्षेत्र ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक महत्वको क्षेत्र भएकोले यसको सञ्चालन, व्यवस्थापन साँस्कृति तथा पुरातत्व सम्बन्धी प्रचलित ऐन नियमहरु लगायत सम्बन्धित प्रचलित अन्य ऐन, नियम, आदेश तथा सम्बन्धित सरोकारवाला संघ संस्थाहरुको राय सुझाव एवं समन्वय, सम्मानित सर्वोच्च अदालतको आदेश र काठमाडौं महानगरपालिका

र साईड वाकर्स प्रा.लि. बीच यस अधि भएको सम्झौता समेत विचार गरी स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र नियमावलीबमोजिम आवश्यक र उपयुक्त निर्णय महानगरपालिका (बोर्ड तथा परिषद) आफैले गर्न सक्ने हुँदा सोही व्यहोरा लेखी पठाउने भन्ने यस मन्त्रालय (सचिवस्तर) बाट मिति २०६९।७।३ मा निर्णय भई सोही बमोजिम लेखी पठाइएको हो । यस्तो पत्राचारले रिट निवेदकले भने जस्तो ऐतिहासिक, धार्मिक, साँस्कृतिक एवं पुरातात्विक महत्वका सम्पदाहरुमा असर पुग्ने अवस्था हुँदैन । यसकारण सम्मानित अदालतबाट यस मन्त्रालयको काम कारवाहीको सम्बन्धमा कुनै किसिमको आदेश जारी गर्नु पर्ने अवस्था छैन । नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०६९ अनुसार ऐतिहासिक, धार्मिक, साँस्कृतिक एवं पुरातात्विक महत्वका सम्पदाहरुको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने क्षेत्राधिकार यस मन्त्रालयको नभएको र पुरातात्विक महत्वका सम्पदाहरुको संरक्षण, सम्बर्द्धन कानूनले यो यस्तो कर्तव्य र दायित्व तोकेकोमा त्यस्तो कर्तव्य र दायित्व यस मन्त्रालयले पुरा नगरेको भनी रिट निवेदकले भन्न समेत नसकेको हुँदा रिट निवेदन खारेज भागी छ खारेज गरिपाउँ ।

१.१२ विपक्षी नेपाल पर्यटन बोर्ड केन्द्रीय कार्यालय, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौंको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

नेपाल पर्यटन बोर्ड नेपालमा पर्यटन भित्राउन लागि पर्नुको साथै पर्यटनको विकास, विस्तार तथा सम्बर्द्धन गर्न दत्तचित्त रुपले लागि रहेको छ । विपक्षी रिट निवेदकले यस बोर्डलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै कारण छैन । यस बोर्डले तालुकवाला मन्त्रालय वा सरकारले घोषणा गरेको पर्यटन कार्यक्रम तथा नीतिहरुको कार्यान्वयनमा जोड दिदै आएको छ । स्थापना कालदेखि नेपाल पर्यटन बोर्डले आफ्नो छुट्टै मौलिक उद्देश्य सहित पर्यटन प्रवर्द्धनमा जोड दिदै आएको संस्थालाई साइड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. र काठमाडौं महानगरपालिका बीच भएको पुरक करार सम्झौताको विषयमा विपक्षी बनाई रिट दायर गरिएकोले सरोकार नै नभएका विषयका सन्दर्भमा यस बोर्डलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने अवस्था नै थिएन । यसर्थ यस बोर्डको हकमा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज भागी छ । खारेज गरिपाउँ ।

१.१३ विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिका कार्यालयको तर्फबाट र आफ्नो हकमा समेत सो कार्यालयका प्रमुख एवं कार्यकारी अधिकृत लक्ष्मण अर्याल समेत जना ६ को तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

सुन्धारा स्थित धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) क्षेत्र नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको छ । सो धरहरा क्षेत्रको उचित संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नका लागि मन्त्रिपरिषद्को मिति २०५५।७।१ को निर्णयले ५० वर्षको लागि काठमाडौं महानगरपालिकाले प्रयोग, उपभोग र सञ्चालन गर्न पाउने गरी अधिकार दिने निर्णय भएको थियो । सोही निर्णयले दिएको अधिकार प्रयोग गरेर विपक्षी मध्येको साइड बाकर्स प्रा.लि. सँग मिति २०६१।१।३१ मा सम्झौता गरेर २० वर्षको लागि सो प्रा.लि. लाई धरहरा क्षेत्रको सञ्चालन गर्न पाउने गरी लिजमा दिएकोमा गौतम डंगोल समेतले २०६२ सालको रिट नं २८७५ को उत्प्रेषणको रिट निवेदन प्रस्तुत गरेकोमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट उक्त सम्झौताका शर्तहरूलाई पुनरावलोकन गर्नु र धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) लाई अरु बढी महत्व दिई संसारमा नेपालको पहिचान गराउन नेपालको यस धरहराको प्रचार प्रसारलाई महत्वपूर्ण स्थान दिई यसको प्रतिकको रूपमा रहेको सामानहरू उत्पादन गरी प्रचार प्रसारको लागि विक्री वितरण गर्नु, गराउनु भनी भएको मिति २०६७।१०।४ को निर्देशनात्मक आदेश अनुसार मिति २०६९।१२।५ मा २०६१।१।३१ को सम्झौतामा पुनरावलोकन गरी भएको सम्झौताबाट विपक्षी रिट निवेदक लगायत कोही कसैको संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारमा आघात परेको छैन ।

१.१४ विपक्षी साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. समेतको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

रिट निवेदकले दायर गरेको प्रस्तुत रिट निवेदन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) अन्तर्गत सार्वजनिक हक एवं सरोकारको विवादको नाममा दर्ता भएको देखिन्छ । कुनै विवाद सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषय हुनको लागि त्यस्तो विवादमा संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न सन्निहित हुन जरुरी हुन्छ । यदी त्यस्तो नभएमा कुनै पनि विवादको न्यायिक पुनरावलोकन वा सरोकारको विषय हुन सक्दैन । सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद ल्याउने व्यक्तिको त्यस्तो विवादको विषयसँग सार्थक सम्बन्ध र तात्त्विक सरोकार स्थापित हुन पर्दछ । प्रस्तुत विवादकै विषयमा निवेदकको सार्थक सम्बन्ध र तात्त्विक सरोकार देखिदैन । काठमाडौं महानगरपालिका र लिखितजवाफवाला साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि बीच सम्पन्न करार जुन काम गर्न गरिएको छ सो कामको प्रसङ्गमा रिट निवेदकले संविधानका जुन धाराहरूको उल्लंघन भयो भनी दावी लिनु भएको छ ती धाराहरू उल्लंघन हुने गरी करार गरिएको छैन । त्यसैले रिट निवेदन अस्पष्ट र स्थापित सिद्धान्तविपरीत छ । बदर गर्न माग गरिएको करारले

नागरिकहरुको स्तन्त्रताको हक, समानताको हक, धर्म सम्बन्धी हकको उल्लंघन गर्दैन । प्राचिन स्मारक, संरक्षण ऐन, २०१३ ले १०० वर्ष नाघेका प्राचिन स्मारकलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दछ । बदर गर्न माग गरिएको करारले साँस्कृति विगान नभई अझ बढी व्यवस्थित रुपमा संरक्षण सम्बर्द्धन र व्यवस्थापनमा सहयोग पुर्‍याई सो क्षेत्रको स्तरोन्नती गर्न पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले भएको हुँदा रिट निवेदकको माग दावी गलत र भ्रमपूर्ण छ ।

धरहरा सुन्धारा क्षेत्र विकसित गरी उचित संरक्षण एवं सम्बर्द्धन समेत गर्ने प्रयोजनका लागि मिति २०५५।७।१ मा बसेको मन्त्रिपरिषद्को निर्णयले काठमाडौं महानगरपालिकालाई ५० वर्षको लागि उपलब्ध गराइएको थियो । त्यसरी प्राप्त अधिकार एवं स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र सार्वजनिक निजी साभेदारी नीति एवं निर्देशिका अनुसार काठमाडौं महानगरपालिकाले मिति २०६१।१।३१ मा सम्झौता गरी सुन्धारा धरहराको उचित संरक्षण, मर्मत, सम्भार, रेखदेख एवं उपयोग र उपभोग गर्ने लगायतका विभिन्न शर्तहरु तोकि लिखित जवाफवालालाई उक्त क्षेत्र सञ्चालन गर्न दिएको हो । उपरोक्त मिति २०६१।१।३१ को करारको विषयमा निवेदक गौतम डंगोल समेत र प्रत्यर्थी साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. समेत भएको सम्बत २०६२ सालको रिट नं २८७५ को उत्प्रेषण विषयको रिट परेको र सो रिट निवेदनमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६७।१।०।४ मा काठमाडौं महानगरपालिका तथा साँस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय समेतको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको थियो । सो निर्देशनात्मक आदेशमा पूरातात्विक तथा साँस्कृतिक महत्वको स्थानको रुपमा रहेको धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) तथा धरहरा क्षेत्रको सम्भार, संरक्षण, सम्बर्द्धन र व्यवस्थापन प्रभावकारी तथा विवाद रहित रुपबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने उपयुक्त हुने देखिएकोले यसको लागि उक्त सम्झौताका शर्तहरुलाई पुनरावलोकन गरी यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ६(छ) महिना भित्र, उक्त सम्झौता अनुसार विपक्षी मध्येका साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.ले काठमाडौं महानगरपालिकालाई बुझाउनु पर्ने शुल्क तथा रकम विपक्षीहरु मध्येका काठमाडौं महानगरपालिका र साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि दुवै पक्षको लागि वास्तविक, उपयुक्त, मुनासिव एवं समयसापेक्ष हुने गरी निर्धारण गरी लागू गर्नु गराउनु, सर्व साधारणको साँस्कृतिक तथा धार्मिक हकको प्रचलनमा अवरोध नआउने गरी उक्त क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्नु गराउनु र पुरातात्विक महत्व रहेको सुन्धाराको उचित संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सरसफाईको लागि प्रभावकारी संयन्त्र बनाइ लागू गर्नु, गराउनुको अतिरिक्त “नेपालको राजधानी काठमाडौंको

मुटुमा रहेको धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) लाई अझ बढी महत्व दिई संसारमा नेपालको पहिचान गराउन, संयुक्त राज्य अमेरिकाको Liberty Tower, फ्रान्सको Eiffel Tower, भारतको India Gate, चीनको Great Wall भन्ने नेपालको यस धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) को प्रचार प्रसारलाई महत्वपूर्ण स्थान दिई यसको प्रतिकको रुपमा रहेका सामानहरु उत्पादन गरी प्रचार प्रसारको लागि बिक्री वितरण गर्नु गराउनु र यो आदेश बमोजिमको निर्देशन कार्यान्वयन गरी गराई आदेश प्राप्त भएको मितिले ६ महिनाभित्र यस अदालतमा जानकारी दिनु” भन्ने उल्लेख छ ।

प्रस्तुत आदेश बमोजिम धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) को विश्वस्तमा प्रचार प्रसार गर्नु पर्ने दायित्व काठमाडौं महानगरपालिका र साँस्कृतिक पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको भएकोमा धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) को विश्वस्तरमा प्रचार प्रसार गर्नु पर्ने जिम्मा लिखित जवाफवाला साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. लाई सुम्पिएको हो । सर्वोच्च अदालतको उल्लिखित निर्देशनात्मक आदेश कार्यान्वयनको सन्दर्भमा मिति २०६९।३।३१ मा भएको सम्झौता बमोजिम साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. ले काठमाडौं महानगरपालिकालाई बुझाउँदै आएको मासिक शुल्कमा बृद्धि हुने गरी पुनरावलोकन गरिएको छ । सर्वसाधारणको साँस्कृतिक तथा धार्मिक हकको प्रचलनमा कुनै अवरोध नआउने गरी त्यस्तो हकको प्रचलनको कामलाई टेवा पुर्‍याउने साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.ले आर्थिक एवं प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएको छ । सुन्धाराको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने संयन्त्र निर्माणको प्रक्रिया शुरु भएको छ । उक्त निर्देशनात्मक आदेशकै कार्यान्वयन गर्ने क्रममा धरहराको पहिचानलाई विश्वस्तरमा प्रचार प्रसार गर्नका लागि हनुमानढोका दरवारक्षेत्र र धरहरा-सुन्धारा सम्पदा क्षेत्रको एकिकृत, योजनावद्ध र समन्वयात्मक ढंगले विकास, संरक्षण, प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धी एक प्रस्ताव तयार गरी काठमाडौं महानगरपालिका मार्फत कारवाही अगाडी बढाइएको अवस्था हो ।

उक्त प्रस्तावबमोजिम कारवाही हुँदा साँस्कृतिक, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय र काठमाडौं महानगरपालिकाले संयुक्त रुपमा हनुमानढोका दरवारक्षेत्र र हनुमानढोका दरवार संग्रहालय क्षेत्रमा प्रवेश शुल्क एकै टिकमा रु.७५०।- संकलन गर्दै आईरहेकोमा धरहरा-सुन्धारा क्षेत्र अवलोकनको शुल्क रु. २५०।- समेत समावेश गरेर एउटै टिकमा रु.१,०००।- संकलन गर्ने व्यवस्था लागु गर्न, साँस्कृतिक तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयबाट मिति २०६९।६।२९ मा सहमति प्राप्त भई सरोकारवाला निकायको सहमतिमा कानूनबमोजिमको सम्पूर्ण प्रक्रिया पुरा

गरे पश्चात मिति २०६९।११।२१ मा काठमाडौं महानगरपालिका, नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा अनुगमन समितिको बैठकमा छलफल गरी सङ्घीय मामिला तथा स्थानिय विकास मन्त्रालयद्वारा काठमाडौं महानगरपालिकाले आवश्यक र उपयुक्त निर्णय गर्न सक्ने भनी दिएको सहमती बमोजिम मिति २०६९।११।३० को काठमाडौं महानगरपालिकाको बोर्ड बैठकबाट निर्णय भई मिति २०६९।१२।१५ मा सम्झौता सम्पन्न भएको हो । यस सम्झौताले रिट निवेदकको कुनै पनि संवैधानिक हक हनन् गरेको छैन । पर्यटकलाई ठक्मे उद्देश्य नभई धरहराको पहिचानलाई विश्वस्तरमा पुऱ्याउन पर्यटनमैत्री वातावरणमा एकद्वार टिकट प्रणालीको माध्यमबाट पर्यटन स्थल भ्रमणमा लिईने न्यून रकम जवर्जस्ती लिनको लागि सम्झौता गरिएको भन्ने कुरा उपयुक्त छैन । मिति २०६९।१२।१५ को सम्झौता कार्यान्वयन गर्ने कार्यादेश काठमाडौं महानगरपालिकाले दिए लगत्तै टिकट छपाउने लगायतको सम्पूर्ण कार्यहरुमा यस प्रा.लि.को करिव ३ करोड भन्दा बढी खर्च भई सकेको छ ।

यस प्रा.लि.ले हनुमानढोका दरवारक्षेत्र लिजमा लिएको र सो क्षेत्रको सम्पूर्ण व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको नभई हनुमानढोका प्रवेश र अवलोकन सम्पन्न गरी बाहिर आउने पर्यटकलाई अन्य पर्यटकिए क्षेत्रको अवलोकन समेत गराउने कार्य मात्र गरेको हो । मिति २०६९।१२।१५ को सम्झौता अनुसार साइड बाक्स ट्रेडर्स प्रा.लि. ले सम्पदा पर्यटनको व्यवस्थामा काठमाडौं महानगरपालिकालाई आर्थिक, प्राविधिक र व्यवस्थापकिय सहयोग पुऱ्याउन लागेको मात्र हो । उक्त सम्झौता स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ९६(१)(ड)(१)(२) र ९६(भ)(२) अनुकुल छ । महानगरपालिका क्षेत्रभित्रका सम्पूर्ण पुरातात्विक वस्तु र संस्कृतिको संरक्षण र सम्वर्द्धन र विस्तार गर्ने हक र कर्तव्य तोकेको हुँदा काठमाडौं महानगरपालिकाले आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्र हनुमानढोका क्षेत्रलाई पनि व्यवस्थित गरी पर्यटक मैत्री बनाउन सहयोग गर्न करार गरिएको हो । पहिलो करारमा हनुमानढोका क्षेत्र नपरेकोले पुरक करारमा पर्न गयो भन्ने जिकीर तर्कसंगत छैन । करारको कार्यान्वयन नभएको जिकीर गर्ने हक करारका पक्षहरुलाई मात्र हुन्छ निवेदकलाई छैन ।

पुरक करारले हनुमानढोका क्षेत्र एवं ती क्षेत्रहरुमा रहेका प्राचिन स्मारकहरु एवं अन्य सार्वजनिक कुनै पनि सम्पत्तिको स्वामित्व वा भोगाधिकार परिवर्तन गर्दैन । ती प्राचिन स्मारकहरु सार्वजनिक सरकारी सम्पत्ति रहि नै रहनेछन् । उक्त मितिको पूरक करारले त

सार्वजनिक निजी साभेदारी नीतिको आधारमा उल्लेखित क्षेत्रमा मर्मत सम्भार व्यवस्थित र पर्यटक मैत्री सम्म मात्र बनाउने हो ।

पूरक करारले कुनै पनि नेपाल कानूनको उल्लंघन गरेको छैन । उक्त करार सर्वोच्च अदालतको निर्देशनात्मक आदेश बमोजिम धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) को पहिचान विश्वभर गराउनका लागि गरिएको हो । करारले सर्वोच्च अदालतको आदेशको अपव्याख्या समेत गरेको छैन । हामी लिखित जवाफवाला आफैले सम्पूर्ण कार्य एकल सहभागिता एवं सक्रियतामा गर्न सक्ने हुदैन । यसमा नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकाय, स्थानीय निकाय, पर्यटन क्षेत्रसँग सम्बन्धित निकायहरुको सक्रिय र सकारात्मक सहभागिता एवं संलग्नतामा सम्पन्न भएको र हुने कार्य आफैमा कहिल्यै असंवैधानिक तथा गैरकानूनी हुन नसक्ने हुँदा विपक्षीद्वारा दायर भएको रिट निवेदन खारेज भागी छ, खारेज गरिपाउँ ।

१.१५ विपक्षी नेपाल सरकार, साँस्कृतिक पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउन पर्ने कारण रिट निवेदनमा उल्लेख छैन । यस मन्त्रालयको के कुन काम कारवाहीबाट रिट निवेदकको हक हितमा आघात पुगेको हो सो पनि खुलेको छैन । यस मन्त्रालयले सर्वोच्च अदालतको मिति २०६७/१०/१४ को निर्देशनात्मक आदेशको कार्यान्वयन गर्ने कार्य गरीरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ ।

१.१६ विपक्षी साँस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभागको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

हनुमानढोका दरवारक्षेत्र विपक्षी साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. लाई लिजमा दिने सम्बन्धमा विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिका कार्यालय र साइड बाकर्स प्रा.लि. बीच भएको सम्झौताको सम्बन्धमा यस विभागलाई पूर्व जानकारी दिइएको थिएन । सो सम्झौतामा यस विभागको कुनै संलग्नता छैन । यस विभाग मातहत रहेको हनुमानढोका दरवार हेरचाह अड्डाको समेत उक्त सम्झौतामा कुनै संलग्नता छैन ।

१.१७ विपक्षी साँस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, हनुमानढोका दरवार संग्रहालय विकास समितिको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

काठमाडौं महानगरपालिका र साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. का बीच मिति २०६१/११/३१ मा करार हुँदा यस समितिको गठन भएकै थिएन र मिति २०६१/१२/१५ को पूरक करारमा यस

समितिको कुनै संलग्नता नै छैन । यसैले यस समितिलाई विपक्षी बनाई दायर भएको रिट निवेदन खारेज भागी हुँदा खारेज गरिपाउँ ।

१.१८ विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट एवं आफ्नो हकमा समेत मन्त्रिपरिषद्को अध्यक्ष खिलराज रेग्मीको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

रिट निवेदकले दावी लिएको विषयमा मन्त्रिपरिषद्का अध्यक्षको कुनै संलग्नता छैन । मिति २०६९।१२।५ को करारको कार्यान्वयन गर्न मन्त्रिपरिषद्को अध्यक्षको हैसियतले निर्देशन दिएको पनि छैन । मूल करार बदर गरि पाउन गौतम डंगोलले दिएको परमादेशको रिटमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६७।१०।४ मा भएको आदेश कार्यान्वयन गर्नको लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय तथा पर्यटन मन्त्रालयलाई लेखि पठाइएको सम्म हो । सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसला कार्यान्वयन गर्न गराउन प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा रहेको अनुगमन समिति तथा फैसला कार्यान्वयन शाखाले सम्मानित सर्वोच्च अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने गराउने सम्बन्धमा लिएको क्रियाशिलतालाई अन्यथा भन्न मिल्ने नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ ।

१.१९ विपक्षी नेपाल सरकार साँस्कृतिक, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का मन्त्रि रामकुमार श्रेष्ठले पेश गरेको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

सर्वसाधारणको साँस्कृतिक तथा धार्मिक हकको प्रचलनमा अवरोध नआउने गरी उक्त क्षेत्रको व्यवस्थापन र पुरातात्विक महत्व रहेको सुन्धाराको उचित संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सरसफाई समेतको लागि प्रभावकारी संयन्त्र बनाई लागु गर्ने गराउने कार्य प्राचिन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ बमोजिम पुरातत्व विभागमा लेखि पठाएको हो र संयुक्त राज्य अमेरिकाको Liberty Tower, फ्रान्सको Eiffel Tower, भारतको India Gate र चीनको Great Wall भन्ने धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) लाई अब्ग बढी महत्व दिई संसारमा नेपालको पहिचान गराउनको लागि प्रचार प्रसारलाई महत्वपूर्ण स्थान दिई यसको प्रतिक उल्लेख भएका सामानहरु उत्पादन गरी प्रचार प्रसारको लागि विक्री वितरण गर्न गराउनको लागि सो गर्ने जिम्मेवारी जिम्मेवारी भएको नेपाल पर्यटन बोर्डलाई सो निर्देशनात्मक आदेश कार्यान्वयन गर्न लेखि पठाइएको हो । यस

मन्त्रालयको के कुन काम कारवाहीबाट रिट निवेदकको हकाधिकारमा आघात परेको हो । सो स्पष्ट गर्न नै नसकेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ ।

१.२० विपक्षी ट्रेकिङ एजेन्सिज एशोसिएसन अफ नेपालको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफको संक्षिप्त व्यहोरा :

रिट निवेदकमा उठाइएका कानूनी तथा तथ्यगत कुराहरु यस एशोसिएसनको हकमा आकृष्ट हुनै सक्दैनन् । साईड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. ले सहमति मागेकोले सर्वोच्च अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्नको लागि **हनुमानढोका दरवार** संरक्षण कार्यालयसँग सहकार्य गरेर **हनुमानढोका दरवार क्षेत्र** प्रवेश गर्ने टिकटमा नै धरहरा प्रवेश शुल्क समेत समावेश गरी **एकाद्वार टिकट प्रणाली** अनुरूप काठमाडौं महानगरपालिका कार्यालयले गर्न लागेको कार्यक्रमले नेपालमा आउने पर्यटकहरुको बसाई अवधि समेत बढ्ने हुँदा यस संघ सकारात्मक नै रहेको भनि सहमति दिइएको हो । विपक्षी रिट निवेदकको निवेदन निराधार भएको तथा निवेदनमा लगाइएको आरोप भुट्टा र बदनियतपूर्ण भएकाले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ ।

२. इन्साफ खण्ड :

२.१ निवेदक तथा विपक्षी तर्फका कानून व्यवसायीहरुको बहस जिकीर :

२.२. निवेदक तर्फका कानून व्यवसायीको बहस जिकीर :

रिट निवेदक अधिवक्ता दिपक विक्रम मिश्रले विपक्षीहरु काठमाडौं महानगरपालिका र साईड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. का बीच मिति २०६१।१।३१ मा सुन्धारा स्थित धरहरा क्षेत्रको सञ्चालन र व्यवस्थापनको सम्बन्धमा भएको करार बदर गरि पाउन परेको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले दिएको निर्देशनात्मक आदेश अनुरूप उक्त करारका कतिपय बुँदाहरु विपक्षीहरुबाट हाल सम्म पनि पुनरावलोकन गरिएको छैन । पहिलो (मूल) करारले **हनुमानढोका दरवार क्षेत्र**को विषयमा कहि कतै उल्लेख नै गरेको छैन । धरहराको प्रचार प्रसार विश्वस्तरमा गराउने समेत निर्देशनात्मक आदेशमा उल्लेख भएको थियो । सो कार्यको पनि विपक्षीहरुबाट कार्यान्वयन भएको छैन । हाल सोही फैसलाको कार्यान्वयन गर्ने भन्दै मूल करारले समेट्दै नसमेटेको **हनुमानढोका दरवार क्षेत्र**लाई समेत समेटेर विपक्षीहरुबाट मिति २०६१।१।२।५ मा पुरक करार गरिएको छ, जुन सरासर गैरकानूनी छ । सार्वजनिक सम्पत्तिलाई आफू अनुकूल प्रयोग र सञ्चालन गर्ने अधिकार विपक्षीहरुलाई छैन । ऐतिहासिक पुरातात्विक महत्वका साँस्कृतिक धरोहरहरुको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रयोग गर्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई मात्र छ ।

कानून बनाई व्यवस्थित नगरेसम्म सार्वजनिक सम्पत्तिलाई आफू अनुकूल प्रयोग गर्ने अधिकार विपक्षीहरूलाई हुदैन । २०५५।७।१ को मन्त्रिपरिषद्को निर्णयले धरहरा क्षेत्रको स्वामित्व सरकारमै राखि भोगाधिकार मात्र काठमाडौं महानगरपालिकालाई दिइएको हो । **हनुमानढोका दरवारक्षेत्रमा** आउने पर्यटकहरु आफ्नो इच्छा अनुसार कुनकुन ठाउँमा जाने भन्ने उनिहरुको अधिकारको कुरा हुन्छ । जवर्जस्ती रकम असूल गर्ने उद्देश्यले **हनुमानढोका दरवारक्षेत्र** अवलोकन गर्न आउने पर्यटकहरुलाई धरहरा क्षेत्रमा समेत जान बाध्य पार्न मिल्दैन । त्यस्तो करार गर्ने अधिकार महानगर प्रमुखलाई कानुनले दिएको छैन । विपक्षीहरुले सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशको समेत अपमान र अपहेलना हुने गरी पहिलो करारले समेट्दै नसमेटेको उक्त क्षेत्रलाई समेट्ने गरि पुरक करारको नाममा नयाँ करार गरेका छन । जुन करार ऐन समेतको विपरीत भई गैरकानूनी छ । यसर्थ उक्त **मिति २०६९।१२।५** को पुरक करार उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ साथै सार्वजनिक जग्गाहरु नीजि क्षेत्रलाई लिजमा दिँदा निश्चित कानूनी मापदण्ड बनाएर मात्र दिनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार समेतलाई परमादेश लगायतको अन्य उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ ।

२.३ विपक्षी नेपाल सरकार र अन्य विपक्षीहरुका कानून व्यवसायीहरुको बहस जिकीर :

विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान महन्यायाधिवक्ता श्री गोपालप्रसाद रिजालले **मिति २०६९।१२।५** को विवादित करार गर्ने विषयमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, समेतको तर्फबाट कुनै किसिमको काम कारवाही भएको छैन । नेपाल सरकारका कुनै पनि निकायको कुनै संलग्नता नै नभएको विषयमा नेपाल सरकार समेतलाई विपक्षी बनाएर रिट दायर गर्नु पर्ने कुनै कारण समेत छैन । जहाँ सम्म सर्वोच्च अदालतबाट **मिति २०६७।१०।४** मा जारी भएको निर्देशनात्मक आदेशको प्रश्न छ सो सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायहरुले चालेको कदम र लेखेको पत्राचारबाट रिट निवेदकले दावी गरे जस्तो संविधान र कानून विपरित हुने गरि नेपाल सरकारका कुनै पनि मन्त्रालय तथा विभागबाट कुनै काम कारवाही नभएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ ।

विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकाको कार्यालय समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरु श्री दामोदर खड्का, श्री रामनारायण विडारी, श्री टीकाराम भट्टराइ, श्री श्यामजी प्रधान र श्री मोहन कुमार इडनामले रिट निवेदकले दावी गरे जस्तो **मिति २०६९।१२।५** को करारले हनुमानढोका दरवार क्षेत्र माथि रहेको नेपाल सरकारको स्वामित्वलाई असर पुऱ्याउने

काम भएको छैन । दरवार क्षेत्रमा आउने पर्यटकहरुलाई हैरानी पुऱ्याउने गरी करार भएको होइन । त्यस्तो नगर्ने कुराको सुनिश्चितता करारमा नै उल्लेख गरिएको छ । सो क्षेत्रको व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्नको लागि करार गरिएको पनि होइन । **मिति २०६१।१।३१** मा धरहरा क्षेत्रको सञ्चालनको विषयमा काठमाडौं महानगरपालिकाले विपक्षी मध्येको साईड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. सँग गरेको करारको विषयमा परेको रिट निवेदनमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको निर्देशनात्मक आदेशमा धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) लाई विश्व स्तरमै अभूँ बढी महत्व दिएर प्रचार प्रसार गराउन भन्ने हुँदा सो आदेशको कार्यान्वयन गर्नको लागि हनुमानढोका दरवारक्षेत्रको अवलोकनार्थ आउने पर्यटकहरुलाई धरहरा क्षेत्रको पनि अवलोकन गराउने प्रयोजनार्थ दुवै क्षेत्रको अवलोकन गर्ने टिकटमा एकद्वार टिकट प्रणाली लागू गरिएको मात्र हो । **हनुमानढोका दरवार क्षेत्रमा आउने पर्यटकहरुलाई धरहरा क्षेत्रको समेत अवलोकनमा सुविधा दिने गरी भएको काम कारवाहीले हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको स्वामित्वमा असर पारेको, उक्त क्षेत्रको भोगाधिकार प्राप्त गरेको र सो क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्न खोजेको भन्ने जस्ता रिट निवेदकले दावी लिएका कुराहरु निरर्थक छन् । जुन कुराहरुको मिति २०६१।१२।१५ को करारसँग कुनै सम्बन्ध नै छैन ।** सो पछिल्लो करार धरहरा क्षेत्रकै मात्र विकास र सम्वर्द्धनसँग सम्बन्धित छ । **मिति २०६१।१।३१** मा भएको करारका शर्तहरु पुनरावलोकन गर्नु भन्ने सर्वोच्च अदालतको आदेशको कार्यान्वयनार्थ सो **मिति २०६१।१२।१५ को करार** गर्न परेको हो । यो करारले ऐतिहासिक, पुरातात्वीक एवं साँस्कृतिक महत्वका धरहराहरुलाई मास्ने, विगाने काम गरेको छैन । यसबाट सर्वसाधारणको र साँस्कृतिक तथा धार्मिक हकको प्रचलनमा समेत आघात नपारेको हुँदा निरर्थक एवं औचित्यहीन रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ ।

विपक्षी साईड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. को तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरु श्री हरिहर दाहाल श्री शम्भु थापा, श्री सुशिल पन्त, श्री शंकर कुमार श्रेष्ठका साथै विद्वान अधिवक्ताहरु श्री शेरबहादुर के.सी., श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, श्री गोपालकृष्ण घिमिरे, श्री जयनारायण पौडेल, श्री राजेश्वर अधिकारी, श्री नेत्र आचार्य र श्री विष्णु बस्यालले पुरक करारले सुन्धारा धरहरा क्षेत्रको व्यवस्थापन सम्बन्धमा भएको मिति २०६१।१।३१ को मुल करार र सो करार भएको विषयको मुद्दामा भएको मिति २०६७।१०।४ को फैसलाको अपहेलना गरेको छैन । सर्वोच्च अदालतको आदेशानुसार सुन्धारा धरहरा क्षेत्रलाई स्वेदशी र विदेशी माभ्र चिनाउने सम्बन्धमा प्रभावकारी कदम चाल्नको लागि नै उक्त पुरक सम्झौता गर्न परेको हो ।

हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको सञ्चालन गर्ने गरी करार भएको नहुँदा रिट निवेदकको दावी जिकीर औचित्यहीन छ । रिट निवेदकले सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को उल्लेख गरेको छैन । रिट निवेदनमा उल्लेख भएका कानूनहरुको उल्लंघन हुने गरी सम्झौता नभएको हुँदा सो सम्झौताले रिट निवेदकको कानूनी र संवैधानिक हक हनन भएको अवस्था छैन । सो सम्झौताले धर्मलोप गर्ने वा साँस्कृतिक विगाने नभई धरहरा सुन्धारा क्षेत्रको स्तरोन्नती गरी पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न उक्त क्षेत्रलाई अझ बढी व्यवस्थित रूपमा संरक्षण, सम्बर्द्धन र व्यवस्थापनमा सहयोग पुर्याउने मात्र हो । करार नीजि कानून हुँदा यस्तो विवाद सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपबाट हेर्न समेत नमिल्ने हुनाले रिट निवेदकको मागबमोजिम रिट जारी हुने अवस्था छैन । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेतको जिकीर लिदै बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

सरोकारवालाको रूपमा सरिक हुन आएका विर्जु रञ्जित, सिद्धानन्द बज्राचार्य र विजयकृष्ण श्रेष्ठ समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान बरिष्ठ अधिवक्ता र अधिवक्ताहरु क्रमशः श्री मुक्तिनारायण प्रधान, श्री विश्वराज भट्टराई र श्री शिवप्रसाद रिजालले विपक्षीहरुका बीच भएको पुरक करारले बसन्तपुर दरवारक्षेत्रका बासिन्दाहरुको सामाजिक, धार्मिक तथा साँस्कृतिक चाड,पर्व,जात्रा,गूठी धर्म आदी कार्य सञ्चालन गर्न पाउने हक हितमा प्रतिकूल असर पारेको छ । त्यस्ता सर्वसाधारणहरुको भावानात्मक सम्बन्धसमेत रहेको यस्तो सार्वजनिक सम्पत्ति निजी क्षेत्रलाई व्यवसायीक प्रयोजनको लागि प्रयोग गर्न दिने गरी भएको पुरक करार कानून विपरीत र अनुचित रूपबाट गरिएको हुदा बदर गरिपाउँ भन्नेसमेतको जिकीर लिदै बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

त्यसै गरी विपक्षीहरु ट्रेकिङ एजेन्सी एशोसिएसन अफ नेपाल, होटल एशोसिएसन नेपाल, नेपाल पर्यटन बोर्डको तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान बरिष्ठ अधिवक्ता र अधिवक्ताहरु क्रमशः श्री तुलसी भट्ट, श्री षडानन्द कँडेल र श्री पुरुषोत्तम अधिकारीले आ-आफ्नो पक्षको तर्फबाट गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

२.४ यस अदालतको आदेश :

दुवैतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरुको उल्लिखित बहस जिकीरलाई मनन गर्नुका साथै रिट निवेदनसहितको मिसिल संलग्न कागजातहरुको अध्ययन गरी हेर्दा देहायका प्रश्नहरुमा केन्द्रित भई निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

१. रिट निवेदकलाई प्रस्तुत विषयमा रिट दायर गर्ने हक छ वा छैन ?
२. सुन्धारा-धरहरा क्षेत्रको व्यवस्थापन सम्बन्धमा मिति २०६१।१।३१ मा भएको करारको विषयमा परेको मुद्दाको फैसला कार्यान्वयन गर्ने नाउँमा सो करारको विषय नै नरहेको हनुमानढोका दरवार क्षेत्रलाई सो करारमा समेट्ने गरी गरिएको पुरक करारलाई कानूनसम्मत मान्न मिल्छ वा मिल्दैन ?
३. स्थानिय सर्वसाधारणको धार्मिक तथा साँस्कृतिक हक हित र सरोकार जोडिएको सार्वजनिक सम्पत्तिको उपभोग गरी व्यवस्थापन गर्ने गरी कुनै नीजि क्षेत्रलाई दिने गरि कुनै निर्णय गर्नु अघि त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने स्थानिय सर्वसाधारणको सहमति लिन आवश्यक हुन्छ वा हुदैन ?
४. कुनै पनि सरकारी स्वामित्वको सम्पत्तिको भोगाधिकार व्यावसायीक प्रयोजनको लागि नीजी क्षेत्रलाई सुम्पदा कुनै कानूनी मापदण्डको आवश्यक हुन्छ वा हुदैन ?
५. रिट निवेदकको मागदावीबमोजिमको आदेश जारी हुन सक्छ वा सक्दैन ?

सर्वप्रथम निर्णयको लागि निर्धारित पहिलो प्रश्न तर्फ विचार गरौं । सुन्धारा तथा धरहराको विकास गरी संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि नेपाल सरकारको “सार्वजनिक नीजि साभेदारी नीति” कार्यक्रम अनुरूप विपक्षीहरु काठमाडौं महानगरपालिका र साईड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.का बीचमा भएको मिति २०६१।१।३१ मा भएको करार बदर गरी पाउँ भनि गौतम डंगोलद्वारा दायर रिटमा यस अदालतबाट मिति २०६७।१०।४ मा भएको आदेशको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा मिति २०६९।१२।५ भएको पूरक करारलाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरीपाउँ भन्नेसमेतको माग दावी लिई प्रस्तुत निवेदन दायर भएको देखिन्छ । धरहरा क्षेत्रको संरक्षणको सम्बन्धमा जारी भएको उल्लिखित आदेशमा उल्लेखै नगरिएको हनुमानढोका दरवार क्षेत्रलाई समेत समेटेर मिति २०६९।१२।५ पूरक करारको नाममा विपक्षीहरुले नयाँ करार गरेका छन् । जुन करार गर्ने विपक्षीहरुलाई अधिकार नभई कानून र सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएको आदेश समेतको विपरित छ । विश्वसम्पदा सूचीमा सूचिकृत हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको सम्बन्धमा भएका काम कारवाहीमा आफ्नो पनि सरोकार रहेको भन्दै उक्त विषयलाई सार्वजनिक सरोकार विवादको रिट निवेदन लिई निवेदक आएको अवस्था छ । यसरी सार्वजनिक सरोकार विवादको रूपमा रिट दिने अधिकार यी रिट निवेदकलाई भए नभएको सम्बन्धमा सर्वप्रथम निरोपण गर्नुपर्ने हुन आएको छ ।

मिति २०५१।७।१ को मन्त्रिपरिषद्को निर्णय अनुसार काठमाडौं महानगरपालिकाले धरहरा क्षेत्रलाई विकसित गरी त्यसको उचित संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्ने प्रयोजनको लागि ५० वर्षको लागि प्रयोग,उपभोग एवं सञ्चालन गर्ने अधिकार पाएको भएपनि हनुमानढोका दरवारक्षेत्रको प्रयोग,उपभोग र सञ्चालन गर्न पाउने गरी कुनै अधिकार पाएको देखिंदैन । अधिकारै नभएको विषयमा व्यावसायीक प्रयोजनको लागि त्यस्तो क्षेत्रलाई प्रयोग गर्न र सो क्षेत्रको अवलोकनमा आउने विदेशी पर्यटकहरुबाट शुल्क उठाउने विषयमा नीजि पक्षसँग करार गर्ने अधिकार काठमाडौं महानगरपालिकालाई कानुनले दिएको छैन भन्नेसमेतको निवेदकको जिकीर रहेको देखिन्छ ।

काठमाडौं महानगरपालिका कानूनद्वारा गठित स्वशासित र सार्वजनिक संस्था भएकोमा विवाद छैन । यस्तो सार्वजनिक संस्थाले गर्ने हरेक काम कारवाहीहरु प्रचलित कानूनबमोजिम सञ्चालन हुन आवश्यक हुन्छ । सो अनुसार हेर्दा काठमाडौं महानगरपालिकाले गर्ने काम कारवाही सम्बन्धी विषय सार्वजनिक चासोको विषय नहुने भन्ने प्रश्नै हुदैन । यस्तो सार्वजनिक दायीत्व बोकेको निकायले गर्ने काम कारवाहीका सम्बन्धमा चासो राख्ने हक र अधिकार जोसुकै सचेत नेपाली नागरिकलाई हुन्छ । प्रस्तुत विवादको विषय भनेको सञ्चालनको अनुमति नै नपाएको हनुमानढोका दरवारक्षेत्रलाई समेटेर अधि भएको मूल करार र सर्वोच्च अदालतको आदेशको विपरित काठमाडौं महानगरपालिकाले विपक्षी साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.सँग गरेको मिति २०६९।१२।०५ को पूरक करार बदर योग्य रहेको भन्ने विषयसँग सम्बन्धित देखिन्छ ।

हनुमानढोका दरवारक्षेत्र विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत भएको क्षेत्र हो । यस्तो क्षेत्रको विषयमा हुने हरेक काम कारवाही तथा यसका बारेमा लिईने कुनै कदम प्रति हरेक नागरिकहरुको सार्वजनिक चासो रहन्छ नै । यसरी विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत भएको हनुमानढोका दरवारक्षेत्र जस्तो महत्वपूर्ण विषयमा रुची राख्ने जो सुकै नेपाली नागरिकका तर्फबाट दायर हुन आएको मुद्दालाई हकाधिकारविहिनको मुद्दा भन्न मिल्दैन । यसर्थ प्रस्तुत रिट दायर गर्ने निवेदकलाई हकदैया छैन भनी अर्थ गर्न मिल्दैन ।

दोस्रो प्रश्न मिति २०६९।१२।०५ को पूरक करार निवेदकले दावी लिए भै कायम रहन सक्ने नसक्ने सम्बन्धमा गर्नु पर्ने निरोपणसँग सम्बन्धित रहेको छ । रिट निवेदकको मुख्य माग दावीमा सुन्धारा धरहरा क्षेत्रको विषयमा मिति २०६९।१।३१ मा भएको करारको विषयमा परेको मुद्दामा यस अदालतले मिति २०६७।१०।४ मा विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिका र पर्यटन तथा

नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको र सो आदेशको अवहेलना हुने गरी उक्त अधिल्लो मितिको करारमा समावेश नै नभएको हनुमानढोका दरवारक्षेत्रको विषयलाई समेट्ने गरी मिति २०६९।१२।५ मा उनै पक्षहरुको बीचमा पुरक करारको नाममा नया करार गरिएको छ जुन कानून विपरीतको हुनाको साथै सार्वसाधारणको धार्मिक हकाधिकार उपभोग गर्न बाधा पुऱ्याउने किसिमको हुँदा उत्प्रेषणद्वारा बदर गरिनु पर्छ भन्ने रहेको छ ।

सो सम्बन्धमा हेर्दा सुन्धारा, धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) क्षेत्रलाई विकसित गरी उचित संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नको लागि तत्कालिन श्री ५ को सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को मिति २०५५।७।१ को निर्णयबाट स्वामित्व नेपाल सरकारमा नै रहने गरि ५० वर्षको लागि सो क्षेत्रलाई उपभोग र सञ्चालन गर्ने अधिकार काठमाडौं महानगरपालिकालाई सुम्पेको देखिन्छ । त्यसरी प्राप्त भोगाधिकारलाई प्रयोग गर्ने क्रममा काठमाडौं महानगरपालिकाले सो क्षेत्रलाई उचित संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी सञ्चालन गर्नाकोलागि मिति २०६१।१।३१ मा २० वर्षको सम्झौता गरी विपक्षी साईड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. लाई दिएको देखिन्छ ।

विपक्षी साईड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. ले उक्त क्षेत्रलाई आफुखुसी रुपमा नीजि व्यवसायको बृद्धि गर्ने किसिमले मात्र सञ्चालन गरेको र सो क्षेत्र नीजि प्रा.ली लाई दिने गरी भएको उल्लिखित सम्झौता नै गलत र कानूनविपरीतको रहेकोले बदर गराउनको लागि गौतम डंगोलद्वारा उक्त करारका पक्षहरुसमेतका उपर रिट नं. २८७५ को उत्प्रेषणसमेतको रिट दायर गरेको देखिन्छ । सो रिटमा यस अदालतबाट मिति २०६७।१०।४ मा आदेश हुँदा मिति २०६१।१।३१ को सम्झौतालाई तत्काल अमान्य तथा बदर घोषित गर्दा हालसम्म उक्त क्षेत्रमा भए गरेको व्यवस्थापन तथा सुधारको कार्यमा थप अवरोध उत्पन्न हुनुको साथै उक्त क्षेत्र तत्काल अव्यवस्थित हुने अवस्था समेतको विवेचना भई रिट निवेदन माग अनुसार विवादित सम्झौतालाई तत्काल बदर नगरेको र विवादित सम्झौता हुँदा तत्कालिन नगर प्रमुखलाई अधिकार प्रत्यायोजन गरेको नदेखिनुको अतिरिक्त पुरातात्विक महत्वको सार्वजनिक सम्पत्तिको रुपमा रहेको सुन्धारा-धरहरा क्षेत्रको संभार, संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी एवं दायित्व बोकेको विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकाले उक्त सम्पत्तिलाई २० वर्ष लामो अवधिको लागि व्यवसायीक प्रयोजनमा प्रयोग गर्न पाउने गरी अपारदर्शी तथा अप्रतिस्पर्धात्मक किसिमले विपक्षी मध्येका साईड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.सँग भए गरेको मिति २०६१।१।३१ को सम्झौताका

शर्तहरू तथा अन्य व्यवसायीक सम्बन्धको विषयलाई समेत सार्वजनिक हितको लागि समेत पुनरावलोकन गर्नपर्ने भनी विपक्षीहरू मध्येका काठमाडौं महानगरपालिका तथा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय समेतका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको अवस्था देखिन्छ ।

उक्त निर्देशनात्मक आदेशमा “विवादित सम्झौताका शर्तहरूलाई पुनरावलोकन गरी यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ६(छ) महिनाभित्र उक्त सम्झौता अनुसार विपक्षी मध्येका साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.ले काठमाडौं महानगरपालिकालाई बुझाउनु पर्ने शुल्क तथा रकम विपक्षीहरू मध्येका काठमाडौं महानगरपालिका र साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. दुवै पक्षको लागि वास्तविक, उपयुक्त, मुनासिव एवं समयसापेक्ष हुने गरी निर्धारण गरी लागू गर्नु गराउनु, सर्वसाधारणको साँस्कृतिक तथा धार्मिक हकको प्रचलनमा अवरोध नआउने गरी उक्त क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्नु गराउनु र पूरातात्विक महत्व रहेको सुन्धाराको उचित संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सरसफाई समेतको लागि प्रभावकारी संयन्त्र बनाई लागू गर्न गराउनको अतिरिक्त नेपालको राजधानी काठमाडौंको मुटुमा रहेको धरहरा क्षेत्रमा अवस्थित राष्ट्रिय विभूती भिमसेन थापाको नामसँग जोडिएको धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) लाई अझ बढी महत्व दिई संसारमा नेपालको पहिचान गराउन, संयुक्त राज्य अमेरिकाको Liberty Tpwer, फ्रान्सको Eiffel Tower, भारतको India Gate, चीनको Great Wall भन्ने नेपालको यस धरहरा(भिमसेन स्तम्भ) को प्रचार प्रसारलाई महत्वपूर्ण स्थान दिई यसको प्रतिकको रूपमा रहेका सामानहरू उत्पादन गरी प्रचार प्रसारको लागि बिक्री, वितरण गर्नु, गराउनु र यो आदेश बमोजिमको निर्देशन कार्यान्वयन गरी गराई आदेश प्राप्त भएको मितिले ६(छ) महिनाभित्र यस अदालतमा जानकारी दिनु भनी विपक्षीहरू मध्येका काठमाडौं महानगरपालिका तथा संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय समेतका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ । यस अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखालाई यो आदेशको जानकारी दिनु” भनी उल्लेख भएको पाईन्छ ।

उक्त आदेशको समग्र अध्ययन गर्दा कहि कतै पनि हनुमानढोका दरवारक्षेत्रको विषयमा कुनै कुरा उल्लेख गरिएको देखिदैन । सुन्धारा-धरहरा क्षेत्रको विकास, संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि हनुमानढोका दरवारक्षेत्रको विषयलाई जोड्नु पर्ने हुदैन । आदेशमा उल्लेख नभएको विषयका सम्बन्धमा गरिएको कुनै पनि कार्यलाई उक्त आदेशको कार्यान्वयनको रूपमा लिन मिल्दैन । हनुमानढोका दरवारक्षेत्र र सुन्धारा-धरहरा क्षेत्रको एकिकृत व्यवस्थापन गर्ने भनेर यस

अदालतको उक्त आदेशमा कुनै निर्देशन भएको देखिदैन । आदेशमा कल्पना नै नगरिएको विषयमा करार गरेकोलाई आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिएको हो भन्ने विपक्षीहरूको तर्क नै निरर्थक देखिन्छ ।

मिति २०५५।७।१ को मन्त्रिपरिषद्को निर्णयमा हनुमानढोका दरवारक्षेत्रको भोगाधिकार काठमाडौं महानगरपालिकालाई दिने गरि कुनै निर्णय भएको देखिदैन । यस्तो सरकारी स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिको प्रयोग गरी त्यस्तो सम्पत्तिबाट शुल्कसमेत उठाउन पाउने गरी व्यवस्थापन गर्ने विषयमा कुनै किसिमको करार गर्ने अधिकार काठमाडौं महानगरपालिकालाई रहेको देखिदैन ।

स्थानिय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ९६(१)(ड)(१)(२) र (झ)(२) को अधिकार प्रयोग गरेर काठमाडौं महानगरपालिकाले पूरक करार गरेको भन्ने तर्क पनि विपक्षीबाट उठाईएको देखिन्छ । सो सम्बन्धमा उक्त कानुनी व्यवस्था हेर्दा, सो ऐनको दफा ९६ को खण्ड (ड) मा साँस्कृतिसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था रही सो को उपखण्ड (१) मा नगरपालिका क्षेत्रभित्रका साँस्कृतिक तथा धार्मिक महत्वका स्थानहरूको लगत तयार गरी तिनीहरूको मर्मत गरी संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने, गराउने र उपखण्ड (२) मा नगरपालिका क्षेत्रभित्रका पुरातात्विक वस्तु, भाषा, धर्म, कला र साँस्कृतिको संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं प्रयोग गर्ने गराउने भन्ने देखिन्छ । त्यसै गरी उल्लिखित दफा ९६ खण्ड (झ) मा उद्योग तथा पर्यटन सम्बन्धी व्यवस्था रही सोको उपखण्ड (२)मा नगरपालिका क्षेत्रभित्रको प्राकृतिक, साँस्कृतिक तथा पर्यटकीय सम्पदाको संरक्षण, सम्बर्द्धन, विस्तार र सदुपयोग गर्ने, गराउने भन्ने देखिन्छ । उल्लिखित कानुनी व्यवस्थाले काठमाडौं महानगरपालिकालाई त्यस्ता स्थानहरूको लगत राख्ने लगायत संरक्षण, सम्बर्द्धनमा सहयोगी र उत्प्रेरकको भूमिका प्रदान गरेकोसम्म देखिन्छ । तर उल्लिखित स्थानहरूको व्यवस्थापन र व्यवसायीक प्रयोगको लागि नीजि क्षेत्रलाई भोगाधिकार सुम्पन सक्ने गरी अधिकार दिएको भने देखिदैन । कानुनले दिएको अधिकार भन्दा बढी अधिकार प्रयोग गरेको विपक्षी निकायको कार्य विचारणिय देखिन्छ ।

गौतम ङंगोलको मुद्दाको आदेशमा सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा रहेको सुन्धारा धरहराक्षेत्रको सम्भार, संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी एवं दायित्व बोकेको काठमाडौं महानगरपालिकाले उक्त सम्पत्तिलाई २० वर्षको लामो अवधिसम्मको लागि व्यवसायीक प्रयोजनमा प्रयोग गर्न पाउने गरी उस्तै व्यवसाय सञ्चालन गर्ने व्यवसायीक संगठनहरूका

बीचमा प्रतिस्पर्धा नै नगराई अपारदर्शी किसिमबाट विपक्षी मध्येको साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.सँग मात्र सम्झौता गरी सो क्षेत्रको भोगाधिकार हस्तान्तरण गरेको विषयलाई कानूनी रुपमा नै आपत्ति जनक रहेको अर्थमा ग्रहण गर्दै सार्वजनिक सम्पत्ति कुनै नीजि कम्पनिलाई एकलौटी रुपमा हस्तान्तरण गर्दा व्यवसाय बृद्धिको उद्देश्यले मात्र उक्त क्षेत्रको दोहन हुन सक्ने सम्भावनालाई रोक्ने उद्देश्यले मिति २०६१।१।३१ को सम्झौताका शर्तहरु तथा अन्य व्यावसायिक सम्बन्धको विषयलाई समेत सार्वजनिक हितको लागि समेत पुनरावलोकन गर्नु भनेकोमा सो तर्फ लाग्दै नलागि उक्त आदेशको कार्यान्वयन भन्दै मूल करारको विषय वस्तुनै नभएको विषयमा पुनः मूल करारकै पक्षहरुद्वारा प्रतिस्पर्धात्मकताको सिद्धान्त र पारदर्शिकताको सिद्धान्त समेतको वेवास्ता गरी मुल करारकै निरन्तरता रहने गरी सञ्चालनको अधिकारै नभएको हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको विषयलाई समेत समेटेर पुरक करार गर्नुलाई प्रचलित कानुनहरुको वेवास्ता र यस अदालतको पूर्व आदेशको अनूचित व्याख्या र बिस्तार गरिएको रुपमा लिनु पर्ने हुन्छ । फैसलाले दिएको निर्देशन भन्दाबाहीर गई गरिएको कार्यले फैसला कार्यान्वयनको स्थान ग्रहण गर्न सक्दैन ।

काठमाडौं महानगरपालिकाले संयुक्तरुपमा हनुमानढोका दरवार क्षेत्र र हनुमानढोका दरवार संग्रालय क्षेत्रमा प्रवेश शुल्क एकै टिकटमा रु.७५०।- संकलन गर्दै आएकोमा यस अदालतको मिति २०६७।१०।४ को आदेशबमोजिम धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) को पहिचानलाई विश्व स्तरमा प्रचार प्रसार गर्नका निमित्त हनुमानढोका दरवार क्षेत्र र धरहरा सुन्धारा सम्पदा क्षेत्रको एकिकृत, योजनाबद्ध र व्यवस्थापन सम्बन्धमा काठमाडौं महानगरपालिकाले तयार गरेको प्रस्तावबमोजिम हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको उल्लिखित रु.७५०।-मा धरहरा सुन्धारा सम्पदा क्षेत्रको अवलोकनको लागि निर्धारित रु.२५०।- समेत एउटै टिकटमा रु.१०००।- लिने गरी एकद्वार टिकट प्रणाली अपनाईएको हो । सो को लागि सँस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको सहमती रहेको र यस सम्बन्धमा आवश्यक र उपयुक्त निर्णय काठमाडौं महानगरपालिका (बोर्ड तथा परिषद्) आफैले गर्न सक्ने भनि संघीय मामिला तथा स्थानिय विकाश मन्त्रालयसमेतले सहमती दिएअनुसार नै उक्त व्यवस्था लागू भएको भनि विपक्षी साइड बाकर्स ट्रेडर्सको लिखितजवाफ रहेको छ ।

यस अदालतको उल्लिखित मितिको आदेशमा हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको अवलोकनमा आउने पर्यटकहरुबाट उठाउने शुल्कको बारेमा कुनै कुरा उल्लेख भएको छैन । त्यस्तो शुल्क

उठाउने कार्य सरकारी कार्यालय स्तरबाट नै हुदै आएको देखिन्छ । अहिले धरहरा (भिमसेन स्तम्भ) क्षेत्रको पर्यटकको लागि लक्षित मिति २०६१।१।३१ को करारको विस्तार गरी पुरक करार गरेर हनुमानढोका क्षेत्रको अवलोकन भ्रमणमा आउने पर्यटकहरुबाट असूल गर्ने शुल्कलाई पनि समावेश गरी दुबै क्षेत्रको शुल्क एकिकृत रुपमा उठाउने जिम्मा विपक्षी साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.लाई दिईएको देखिन्छ । सो आदेशमा विपक्षी मध्यको साइड बाकर्स ट्रेडस प्रा.लि.ले काठमाडौं महानगरपालिकालाई बुझाउनु पर्ने शुल्क तथा रकम विपक्षीहरुमध्येका काठमाडौं महानगरपालिका र साइड बाकर्स ट्रेडस प्रा.लि.दुबै पक्षको लागि वास्तविक, उपयुक्त, मुनासिव एवं समयसापेक्ष हुने गरी निर्धारण गरी लागू गर्नु गराउनु भन्ने उल्लेख छ । तर सो आदेशमा हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको शुल्कलाई व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख भएको देखिदैन । यस्तो अवस्थामा उक्त आदेशको कार्यान्वयन भनेर दुबै क्षेत्रको शुल्क निर्धारण गरी एकद्वार टिकट प्रणाली लागू गर्ने समेत गरी भएको पुरक करार सो आदेशानुसार पनि गैह्र कानुनी देखिन्छ । सो सम्बन्धमा निर्णय गर्ने अधिकार काठमाडौं महानगरपालिका बोर्ड तथा परिषदलाई कानुनले दिएको देखिदैन । २०५५।७।१ को मन्त्रिपरिषद्निर्णयमा समेत हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको विषयमा करार गर्न पाउने अधिकार काठमाडौं महानगरपालिकालाई सुम्पेको देखिँदैन ।

सँस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय र संघीय मामिला तथा स्थानिय विकाश मन्त्रालयले दिएको सहमतीलाई नेपाल सरकारको निर्णय मान्न सकिँदैन । त्यस्तो सहमतीको आधारमा फैसलामा नै उल्लेख नभएको पुरातात्विक र धार्मिक महत्वको सरकारी स्वामित्वको सम्पत्तिको विषयमा शुल्कसमेत उठाउन पाउने गरि करार गर्ने अधिकार काठमाडौं महानगरपालिकालाई हुँदैन ।

हनुमानढोका दरवारक्षेत्रमा भ्रमण गर्ने पर्यटकहरुलाई पुरक सम्झौता हुनु पूर्व निजहरुबाट उठाउने शुल्कको हकमा कुनै ठेक्का वा करारको व्यवस्था गरिएको देखिँदैन । एकद्वार प्रणाली लागू हुनु अगावैको अवस्थामा धरहरा चढ्ने विदेशी पर्यटकहरुबाट रु.३००।- लिने गरेको र अहिलेको एकद्वार प्रणाली अन्तर्गत निर्धारण गरिएको रु. १,०००।- मध्ये काठमाडौं महानगरपालिकाको हनुमानढोका संरक्षण कार्यक्रमद्वारा रु.५००।-(अक्षरूपी पाँचसय मात्र) र हनुमानढोका दरवार संग्रहालय विकास समितिद्वारा रु.२५०।-(अक्षरूपी दुईसय पचास मात्र) लिई आएकोमा विदेशी पर्यटकहरुलाई धरहरा चढ्ने/नचढ्ने विकल्प दिई धरहरा चढ्ने भएमा

रु.२५०१-(अक्षरूपी दुई सय पचास) मात्र र अवलोकन भ्रमण मात्र गरी नचढ्ने भएमा रु.२००१-(अक्षरूपी दुईसय मात्र) थप गरी टिकट शुल्क क्रमशः रु.१,०००१-(अक्षरूपी एकहजार मात्र) र रु.९५०१- (अक्षरूपी नौ सय पचास मात्र) लिने गरिएको भन्ने विपक्षी तर्फका कानून व्यवसायीहरुको जिकीर देखिन्छ । शुल्क उठाउने सम्बन्धमा व्यवस्थापनको अधिकारै नपाएको क्षेत्रको पनि शुल्क निर्धारण गर्ने गरी गरिएको पूरक करार प्रचलित कानून र उल्लिखित मितिको फैसला समेतको विपरीतको भई बदरयोग्य देखिन्छ ।

व्यावसायीक कार्य सन्चालन गर्नेसमेतको दृष्टिले सरकारी सम्पत्तीलाई लिजमा सुम्पनु पर्दा उस्तै किसिमका अरु व्यावसायीक संगठनहरुको बीचमा प्रतिस्पर्धा गराएर मात्र सुम्पनु पर्ने हुन्छ । प्रस्तुत विवादमा त्यस्तो हुन सकेको देखिदैन । प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धनका सम्बन्धमा मौजुद कानुनी व्यवस्था हेर्दा प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३ को दफा ३ ले प्रतिस्पर्धा विरुद्धको सम्झौता गर्न रोक लगाएको देखिन्छ । उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा(१) मा “कुनै वस्तु वा सेवा उत्पादन वा वितरण गर्ने कुनै व्यक्ति वा प्रतिष्ठानले प्रतिस्पर्धा सीमित वा नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले त्यस्तै किसिमको वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने अन्य कुनै व्यक्ति वा प्रतिष्ठानसँग एकलै वा सामूहिक रुपमा देहायको कुनै सम्झौता गर्न वा गराउन हुँदैन” भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । सो उपदफाको देहाय (च) मा “कुनै वस्तु वा सेवाको उत्पादन वा वितरण गर्ने व्यक्ति वा प्रतिष्ठान बीच आपसमा बजार विभाजन गर्ने” त्यस्तै ऐ.उपदफाको खण्ड (झ) मा “सार्वजनिक रुपमा आब्हान गरिएको बोलपत्र वा दरभाउ पत्र उपर आपसी सहमतीबाट बोलपत्र वा दरभाउपत्र दाखिला गर्ने वा समान अङ्क वा अन्य विवरण उल्लेख गरी दाखिला गर्ने” भन्ने समेतको व्यवस्था रहेको देखिन्छ । विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकाले विपक्षी मध्येको साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.सँग मात्र एकल रुपमा करार गरी प्रतिस्पर्धाको प्रकृयालाई अवलम्बन नै नगरी सरकारी सम्पत्तिबाट शुल्कसमेत उठाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धनका सम्बन्धमा मौजुद कानूनले व्यवस्था गरेका उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले कुनै वस्तु वा सेवा उत्पादन वा वितरण गर्ने कुनै व्यक्ति वा प्रतिष्ठानले प्रतिस्पर्धा सीमित वा नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले त्यस्तै किसिमको वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने अन्य कुनै व्यक्ति वा प्रतिष्ठानसँग एकलै वा सामूहिक रुपमा कुनै सम्झौता गर्न स्पष्ट रुपमा रोकेको देखिदा विपक्षीहरुबाट उक्त कानुनी व्यवस्थाले निर्धारण गरेको प्रक्रियालाई उल्लंघन गरेको अवस्था देखिन्छ । त्यसैले सार्वजनिक सरकारी सम्पत्ति नीजि क्षेत्रले प्रयोग र सञ्चालन गर्ने

प्रयोजनको लागि बिना प्रतिस्पर्धा विपक्षी साइड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.लाई सुम्पने गरी भएको विपक्षीहरुको कार्यले व्यावसायिक रुपमा स्थापित प्रतिस्पर्धात्मक सिद्धान्त र पारदर्शिताको सिद्धान्त समेतको उल्लंघन हुन गएको देखिन्छ ।

काठमाडौं महानगरपालिका सार्वजनिक निकाय रहेको र त्यस्तो निकायले भाडामा वा सेवा करारमा घर जग्गा लिनु पर्दा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को व्यवस्थाको पालना गरी खरीद गर्नु पर्ने भन्ने उक्त ऐनको दफा ४३ मा स्पष्ट व्यवस्था रहेको देखिन्छ । विवादित पुरक करार मिति २०६९।१२।५ मा भएको र सो ऐन २०६३।१।३० मा कार्यान्वयनमा आईसकेको अवस्थामा सो ऐनको व्यवस्थालाई अनदेखा गर्न मिल्दैन । साथै करारमा हनुमानढोका दरवार क्षेत्र र सुन्धारा-धरहरा क्षेत्रमा विद्युतको वैकल्पिक व्यवस्था (सोलार सिस्टम आदी) गरेर झिलिमिलि पार्ने र सो सम्बन्धी खर्चको व्यवस्था करारको दोश्रो पक्ष अर्थात विपक्षी साइड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.ली.ले गर्ने र हनुमानढोका दरवार क्षेत्रमा भत्केका, टुटफुट भएका वा मर्मत गर्नुपर्ने कुनै पनि स्थानलाई नेपाल सरकारको मापदण्ड अनुसार मर्मत गर्ने वा बनाउने, सो कार्यमा करारको दोश्रो पक्ष अर्थात विपक्षी साइड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.ली.ले सघाउने कुरा उल्लेख भएको देखिन्छ । सो कार्यका लागि मितव्ययिता, गुणस्तरियता वा दिगोपना अभिवृद्धि हुने भएमा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट गराउन सकिने सम्बन्धी व्यवस्था उल्लिखित ऐनको दफा ४४ मा भएको देखिदा सो को पनि विपक्षीहरुबाट अनदेखा गरी सो कार्यमा विपक्षी साइड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.ली.लाई नै संलग्न गराउने गरी करार गर्नुले सरकारी कामकारवाहीमा पारदर्शीताको अभाव रहेको देखिन्छ । सामान्य प्रकृतिको मर्मत सम्भार, सानातिना नियमित कार्य वा सरसफाई जस्ता कार्य अमानतबाट काम गर्न वा उपभोक्ता समितिबाट काम गराउन सकिने भनी सो ऐनको दफा ४५ ले गरेको व्यवस्थालाई पनि विपक्षी निकायबाट पालना भएको देखिदैन । त्यस्तो कार्यमा स्थानिय उपभोक्ता समितिलाई नै संलग्न हुने अवसर प्रदान गर्दा खर्चमा मितव्ययिता हुने र स्थानिय जनतालाई नै आफ्नो सरोकार भएको क्षेत्रको मर्मत सम्भार, सरसफाई आदि गर्ने जिम्मा दिदा त्यस्ता आयोजनामा स्थानिय जनताको अपनत्व बृद्धि समेत भै त्यस्ता आयोजनाको दिगोपनामा अभिवृद्धि हुने भएमा त्यसरी काम गराउन नसकिने भन्ने हुदैन ।

विपक्षी साइड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.ली.ले सुन्धारा धरहरा क्षेत्रको मात्र व्यवस्थापन गर्ने अधिकार पाएकोमा व्यावसायिक स्वार्थको लागि असम्बन्धित अन्य पर्यटकीय स्थललाई सशुल्क

उपयोग गर्न दिने गरी भएको करारले अन्य पर्यटकीय व्यावसायीक संस्थाहरूलाई प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता प्रदर्शित गर्न र प्रतिस्पर्धामा सहभागिता गर्ने अधिकारबाट बन्चित गरेको देखिन्छ । पुरक सम्झौतामा कुनै दुरासययुक्त भावना (Malafide Intention) नरहेको भन्ने विपक्षीहरूका कानून व्यवसायीहरूको जिकीर रहे पनि मूल करारमा उल्लेख नै नभएको र मूल करारको विषयमा परेको मुद्दामा भएको आदेशमा समेत उल्लेख नै नभएको कुनै कुराको विषयलाई सो आदेशको कार्यान्वयनको नाममा समेट्न खोज्ने कार्यलाई अनुचित र अनियमित (undue and Irregular) मान्नु पर्ने हुन्छ । सुन्धारा-धरहरा क्षेत्रको मात्र व्यवस्थापन गर्ने अधिकार पाएको विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकालाई पर्यटन व्यवसायमा टेवा पुर्‍याउने भन्ने नाममा असम्बन्धित क्षेत्रलाई समेटेर करार गर्ने अधिकार हुदैन ।

कुनै पनि सेवा सुविधाहरूको निर्बाध रूपमा उपभोग गर्ने भन्ने कुरा व्यक्तिको इच्छामा भर पर्दछ । आधुनिक उपभोक्तावादी सिद्धान्तले व्यक्तिलाई वस्तु वा सेवाको उपभोगको छनौट गर्ने अधिकार प्रदान गर्ने हुनाले कसैलाई जवर्जस्ती वस्तु वा सेवा उपभोग गर्न बाध्य गर्न सकिदैन । यदि त्यसो गरिन्छ भने त्यो व्यक्तिको बैयक्तिक अधिकार माथिको हस्तक्षेप हुन जान्छ । आधुनिक उपभोक्तावादको मान्यतामा यस्तो कार्यलाई बाञ्छित मान्न सकिन्न । हनुमानढोका दरवारक्षेत्र वा हनुमानढोका दरवार संग्रहालय अवलोकन गर्न आउने पर्यटकहरूको चाहना त्यस क्षेत्रको अवलोकन गर्ने मात्र पनि हुन सक्छ । उनिहरूसँगबाट हनुमानढोका दरवारक्षेत्रको अवलोकनको लागि लिइने शुल्कमा सुन्धारा धरहरा क्षेत्रको अवलोकनको लागि लाग्ने शुल्क समेत जोडी एउटै टिकट बिक्री गर्नु भनेको उनीहरूको ईच्छा तथा चाहना विपरित जान बाध्य पार्नु नै हो । यसो गर्नुको साटो दुबै क्षेत्रको लागि छुट्टाछुट्टै दरवारको छुट्टाछुट्टै टिकटको व्यवस्था गर्न नसकिने भन्ने हुँदैन । छुट्टाछुट्टै टिकटको व्यवस्थाले धरहरा क्षेत्रको प्रचार प्रसार नहुने पनि होइन । छुट्टाछुट्टै दरको टिकटको व्यवस्था गरी कुन कुन स्थानको टिकट खरिद गरी अवलोकन गर्ने हो भन्ने कुरा पर्यटकहरूको ईच्छामा नै छोडी पर्यटकिय चाहनाको कदर गर्नुपर्ने हुन्छ । यदी विदेशीका लागी गरिने यस्तो प्रबन्धमा पारदर्शिता तथा आवश्यक सजगता अपनाउन सकिएन भने यसले नेपालको समग्र पर्यटन ब्यवसायमा समेत नकारात्मक असर पर्न सक्छ । यो कुरामा ब्यवसायिक तथा सरकारी निकाय समेतले ध्यान दिनु जरुरी छ । तसर्थ विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिका र साइड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि.बीच भएको मिति २०६९।१२।०५ मा भएको पुरक करार प्रचलित

कानून र व्यावसायिक प्रतिस्पर्धात्मक सिद्धान्त तथा पारदर्शिताको सिद्धान्तसमेतको विपरीत देखिन आयो ।

अब तेस्रो प्रश्नतर्फ विचार गरौं । गौतम डंगोलको मुद्दामा यस अदालतबाट आदेश हुँदा सर्वसाधारणको साँस्कृतिक तथा धार्मिक हकको प्रचलनमा अवरोध नआउने गरी उक्त (धरहरा क्षेत्र) को व्यवस्थापन गर्नु, गराउनु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी भएकोमा सो सम्बन्धी कार्य धरहरा क्षेत्रमै आबद्ध हुने गरी आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुको साटो उल्लिखित मुद्दाको विषयसँग असम्बन्धित रूपमा रहेको हनुमानढोका दरवारक्षेत्रका सर्वसाधारण जनताको साँस्कृतिक तथा धार्मिक हकको प्रचलनमा अवरोध आउने गरी सम्झौता गर्नुले उक्त फैसलाको वास्तविक कार्यान्वयन भएको पाईएन । जनताको साँस्कृतिक तथा धार्मिक हकको प्रचलनमा अवरोध आउने गरी विपक्षी निकाय तथा कम्पनी बीच सम्झौता हुनुले उक्त निर्देशनात्मक आदेशलाई अनदेखा गरिएको देखिन्छ । सार्वजनिक निकायको रूपमा रहेको विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकालाई यस अदालतबाट जारी भएको आदेश वा फैसलाको आफूखुशी व्याख्या गरी गलत रूपमा प्रयोग गर्ने अधिकार हुँदैन । कुनै घुमाउरो तरिकाबाट अदालतको फैसला वा आदेशको कार्यान्वयन गरे जस्तो गर्ने, फैसला वा आदेशको कार्यान्वयन नगर्ने र फरक परिणाम देखिने गरी कार्य गरिनुले अदालतको आदेश वा फैसलाको सम्मान गरेको नभई अनादर गरेको हुन्छ । यस्तो प्रवृत्तिले वैधानिकता नपाउने मात्र होईन यसले न्यायिक सुशासनको अभिवृद्धिमा टेवा समेत दिदैन । यो कुरा विचारणिय छ ।

हनुमानढोका दरवारक्षेत्रलाई समेत समेट्ने गरी भएको करारले त्यसक्षेत्रका स्थानीय जनताहरुको सामाजिक, धार्मिक तथा साँस्कृतिक चाड, पर्व, जात्रा, गूठी, धर्म आदी कार्य सञ्चालन गर्न पाउने हक हितमा प्रतिकुल असर पुग्ने हुदा उक्त करार बदर हुनु पर्छ भनी प्रस्तुत मुद्दामा सरोकारवाला स्थानीय पक्षले पनि मुद्दाको कारवाहीमा चासो देखाई सरीक हुन आएको देखिन्छ । विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिकाले यस अदालतको आदेशको कार्यान्वयनको प्रगति विवरण संघिय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयलाई पठाउने क्रममा सर्वसाधारणको साँस्कृतिक र धार्मिक हकको प्रचलनमा अवरोध नआउने सम्बन्धमा सदा भै प्रचलित व्यवस्था अनुसार भै रहेको र कुनै समस्या नरहेको भनी लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको भए पनि स्थानिय सर्वसाधारणबाट आपत्ति प्रकट भएको अवस्थाले विपक्षी महानगरपालिकाको उक्त लिखितजवाफ ब्यहोराको खण्डन भएको छ । स्थानीय सर्वसाधारणको

प्रत्यक्ष रुपमा गाँसिएको साँस्कृतिक र धार्मिक हक उपभोगको विषयमा कुनै कार्य गर्नु पूर्व त्यस्ता सरोकारवाला स्थानीय जनताहरुको समेत प्रत्यक्ष सहभागितामा उनीहरुको पनि सहमति लिएर त्यस्तो कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ । स्थानीय सर्वसाधारणको साँस्कृतिक र धार्मिक हकमा प्रत्यक्ष असर पर्ने गरी भएको त्यस्तो कार्यमा त्यस्ता सर्वसाधारणको स्वीकृति छैन भने त्यस किसिमको कार्यले वैधानिकता नपाउने हुन्छ । यसै सम्बन्धमा करार ऐन, २०५६ को दफा १३(ग) ले “सर्वसाधारणले उपभोग गरिरहेको सुविधा कसैलाई उपभोग गर्नबाट रोक लगाईएको करार” बदर हुने करारअन्तर्गत राखेको पाइन्छ ।

हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको अवलोकनमा आउने विदेशी पर्यटकहरुलाई सुन्धारा-धरहरा क्षेत्र सम्म लैजाने प्रयोजनको लागि त्यस क्षेत्रमा प्रचार प्रसारका सामाग्री वितरण, सूचना केन्द्र, पर्यटकहरुलाई आवश्यक पर्ने सार्वजनिक सौचालय, चमेना गृह जस्ता पूर्वाधारका साथै हनुमानढोका दरवारक्षेत्रबाट धरहरासम्म पर्यटकहरुलाई आवत जावत गराउन सवारी साधनहरुको व्यवस्थापन गर्नु पर्दा हनुमानढोका दरवारक्षेत्रमा स्थानीय सर्वसाधारण जनताहरुले प्राचिन र परम्परागतरुपबाट मनाउदै आएका चाड, पर्व तथा विभिन्न जात्राहरुको निर्वाध सञ्चालनमा कुनै न कुनै रुपबाट अवरोध पुग्छ । यसर्थ यस्तो संवेदनशील अवस्थामा रहेको स्थानको विषयमा कुनै निर्णय गर्दा त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने स्थानिय सर्वसाधारणहरुको सहमति जरुरी हुन्छ । सो को विपरित कुनै करार हुन्छ भने त्यस्तो करारले मान्यता पाउने भन्ने प्रश्नै आउँदैन । प्रचलित कानूनको विपरीत भएको करार कायम रहन सक्दैन ।

निर्णयको लागि निर्धारण गरिएको चौथो प्रश्न सरकारी सम्पत्ति नीजि क्षेत्रलाई प्रयोग र सञ्चालन गर्ने गरि सुम्पदा निर्माण गरिनु पर्ने मापदण्डको विषयसँग सम्बन्धित रहेको छ । हनुमानढोका दरवारक्षेत्रको व्यवस्थापन नीजि क्षेत्रलाई सुम्पने सम्बन्धमा यस अघि नेपाल सरकारबाट कुनै निर्णय भएको अवस्था देखिदैन । नत त्यस सम्बन्धमा कुनै कानूनी मापदण्ड नै निर्माण भएको देखिन्छ । सुन्धारा-धरहरा क्षेत्रको सञ्चालनको जिम्मा पाएको विपक्षी साईड वाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि. ले नै हनुमानढोका दरवार क्षेत्रको पनि व्यवस्थापनमा प्राथमिकता पाउन पर्ने कुनै कानूनी आधार र कारण रहेकै हो भने सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारको तर्फबाट कुनै निर्णय भएको देखिदैन ।

यस अदालतको मिति २०६७।०।०४ को आदेशमा पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक महत्वको धरहरा र धरहरा क्षेत्रलाई व्यवसायिक रुपमा प्रयोग गरी सोबाट बहाल तथा शुल्क असुल गर्ने

अधिकार प्रदान गर्दा प्रचलित नेपाल कानून अनुसार अवलम्बन गर्नुपर्ने पारदर्शिता तथा प्रतिस्पर्धा सम्बन्धी मान्य नियमहरूको पालना नगरिएको जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अनियमितताको तथ्यलाई उठाएको र त्यस्तो क्षेत्रको प्रयोग र सञ्चालन गर्ने गरी दिर्घकालिन प्रकृतिको सम्झौता गरी नीजि क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्दा काठमाडौं महानगरपालिकाको तर्फबाट संस्थागत निर्णय नभएको कुरालाई उठाउदा उठाउदै सो सम्बन्धमा विचारै नगरी पुनः त्यस्तै गल्ती दोहोर्‍याउने काम विपक्षीहरूबाट भएको देखिन्छ ।

सरकारी स्वामित्वमा रहेका साँस्कृतिक तथा पुरातात्विक महत्व बोकेका धरोहरहरूलाई व्यापार व्यवसायसमेत सञ्चालन गर्न पाउने गरी प्रयोग गर्न नीजि क्षेत्रलाई भोगाधिकार प्रदान गर्दा निश्चित कानुनी मापदण्ड बनएर मात्र हस्तान्तरण गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यस्तो क्षेत्रमा कानुनी मापदण्ड बिना नै विभिन्न व्यापारिक घर टहरा निर्माण गरी व्यापार व्यावसाय गर्न दिने कार्यले त्यस्तो क्षेत्रको साँस्कृतिक तथा पुरातात्विक महत्वलाई घटाउने मात्र होईन त्यस्ता क्षेत्रको उपेक्षा गरेको ठहर्न जान्छ । यस्तो महत्व बोकेका धरोहरहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी विकाश गर्ने दायित्व राज्य स्वयम्कै हुन्छ । यदी सो कार्य गर्न त्यस्तो क्षेत्र नीजि क्षेत्रलाई सुम्पने हो भने पनि त्यस सम्बन्धमा प्रयोग र सञ्चालनको निश्चित कानुनी मापदण्ड आवश्यक मानिन्छ ।

अब अन्तिम तथा पाँचौ प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दै मिति २०६१।१।३१ मा भएको पहिलो करारको निरन्तरता भनी सो करारमा र सो करार बदर माग गरी दायर भएको रिट निवेदनमा भएको यस अदालतको मिति २०६७।१०।४ को आदेशमा समेत उल्लेख नभएको हनुमानढोका दरवार क्षेत्रलाई समावेश गरी विपक्षी काठमाडौं महानगरपालिका र विपक्षी साईड बाकर्स ट्रेडर्स प्रा.लि बीच भएको मिति २०६९।१२।५ को पूरक करार कानून विपरित र यस अदालतको उल्लिखित मितिको फैसलाको विपरित रहेको भन्ने सम्बन्धमा माथि गरिएको विवेचनाले स्पष्ट गरि सकेको छ । अधिकार नै नभएको र असम्बन्धित विषयमा करार गर्ने अधिकार विपक्षीहरूलाई हुँदैन । मूल करार कै विषयमा सर्वोच्च अदालतले प्रश्न उठाई त्यसका विवादित शर्तहरूलाई सार्वजनिक हित निहित हुने गरी पुनरावलोकन गर्न आदेश समेत भएकोमा सो आदेशको सही कार्यान्वयन गर्ने तर्फ लाग्दै नलागी विपक्षीहरूबाट सो आदेशको कार्यान्वयन गरेको भन्दै आदेशमा उल्लेखै नभएको हनुमानढोका दरवाक्षेत्रको विषयमा समेत पुरक करार गरिएको विषयलाई कानून अनुरूप र फैसला अनुरूपको कार्य भन्न सकिने अवस्थै भएन ।

यस अदालतको उल्लिखित मितिको आदेशले धरहरा क्षेत्रमा भएको मिति २०६१।१।३१ को करारनामालाई बदर नगरेको भन्ने मात्र आधारमा सो करारनामालाई वैध भएको संझन र पुरक करारसमेत उक्त वैध करारकै निरन्तरता हो भन्ने अर्थ गरी नयाँ विषय अर्थात हनुमानढोका क्षेत्रको हकमा मूल करारका पक्षहरुबाट भएको मिति २०६१।१।२५ को पुरक करारनामालाई पनि उक्त फैसलाले मान्यता दिएको अर्थ गर्न मिल्दैन । यदि त्यस्तो सम्झने हो भने धरहरा क्षेत्रको प्रचार प्रसारको लागि भनेर जुनसुकै क्षेत्रको विषयमा पनि करार गरेर विपक्षीलाई हस्तान्तरण गर्न दिनु पर्ने हुन्छ, त्यसो गर्न दिन कानून र सर्वोच्च अदालतको उल्लिखित मितिको फैसला दुवैले मिल्दैन । कानूनको गलत प्रयोग गरी नीजि व्यावसायिक फाईदा लिने हक कसैलाई पनि हुदैन ।

अतः यस अदालतबाट मिति २०६७।१।०४ मा भएको आदेशले धरहरा क्षेत्रको व्यवस्थापनको सम्बन्धमा भएको मिति २०६१।१।३१ को करारनामालाई मात्रै सम्बोधन गरी निर्देशन दिएको, हनुमानढोका दरवारक्षेत्र नितान्त फरक पर्यटक स्थल भएको, उक्त स्थलको सम्बन्धमा धरहरा क्षेत्रको सम्बन्धमा भएको करार र सो सम्बन्धमा यस अदालतको आदेशले कुनै कुरा सम्बोधन नै नगरेको र त्यसक्षेत्रलाई धरहरा क्षेत्रसँग आवद्ध गर्ने गरी कुनै पनि आदेश निर्देशन नगरेको हुँदा मिति २०६७।१।०४ को यस अदालतको आदेश बमोजिम धरहराक्षेत्रको सम्बन्धमा भएको करारको दफाहरुमा आवश्यक परिमार्जन गरी व्यवस्थापन गर्नु पर्नेमा सोको उपेक्षा गरिएको देखियो ।

यस अदालतको उल्लिखित मितिको आदेश र मिति २०६१।०१।३१ को करारको क्षेत्र भन्दा बाहिर गई फैसलामा दिइएको निर्देशनको समेत अनुचित तर्क र विस्तार गरी हनुमानढोका दरवार क्षेत्र अवलोकन भ्रमणमा आउने पर्यटकहरुलाई सुन्धारा धरहराक्षेत्रको पनि अवलोकन भ्रमण गराउने गरी धरहरा क्षेत्रको करारको पक्षलाई नै निजसँग भएको करार परिमार्जनको नाम दिई पुरक करार गरेको कानूनसंगत देखिएन । यस विषयमा करार ऐन, २०५६, प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ लगायतले अंगिकार गरेको प्रतिस्पर्धात्मकताको सिद्धान्त र पारदर्शिताको सिद्धान्तको आधारभूत मर्मलाई उपेक्षा गरी सीमित संस्थाहरुको सहमतिको भर परी मूल करार नै नभएको हनुमानढोका दरवारक्षेत्रलाई समेत धरहरासँग सम्बन्धित करारको अंग बनाई पुरक सम्झौता गरेकोबाट सम्बद्ध पक्षहरुले आफ्नो अधिकारक्षेत्र समेत नाघी कानून विपरित कार्य गरेको देखिएकोले उक्त मिति २०६१।१।२५

को पुरक करारनामालाई मान्यता दिन वा कायम राख्न नमिली उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ ।

धार्मिक, साँस्कृतिक तथा पुरातात्विक महत्व बोकेका यस्ता सम्पदाहरुको संरक्षण गर्नु राज्यको मुख्य दायित्व हुन्छ । यसो हुनाले कुनै गैरसरकारी वा नीजि क्षेत्रलाई यस्ता सम्पदाहरुको व्यवस्थापन सुम्पनु पर्ने भएमा पनि के कस्तो अवस्थामा र के कसरी सुम्पने हो, त्यस सम्बन्धमा स्थानीय जनताको धार्मिक तथा साँस्कृतिक हकहरु समेतको प्रतिकूल असर पर्न नदिन स्थानीय जनता, साँस्कृतिविद्, पुरातत्वविद्, पर्यावरणविद् एवं स्थानीय जनप्रतिनिधिहरु समेत संलग्न विशेषज्ञ समूहको सहभागितामा कानुनी मापदण्ड बनाई कानूनको रित पुर्‍याएर मात्रै त्यस्तो बन्दोबस्तको सम्झौता आदी गर्नु, सो बाहेक यस्तो महत्वपूर्ण सम्पदाको विकास संरक्षण र सम्बर्द्धनमा राज्यले जो चाहिने बैज्ञानिक एवं व्यावहारिक उपायहरुको व्यवस्थापन प्रभावकारी हुने गरी अन्तिम जिम्मेवारीको निर्वाह गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा परमादेश समेत जारी हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी विपक्षीहरुलाई दिनु । साथै प्रस्तुत आदेशको शिघ्र र प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि निरन्तर अनुगमन गर्नु भनी आदेशको जानकारी फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई समेत पठाउनु । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

न्यायाधीश

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्यायाधीश

इजलास अधिकृत: बाबुराम सुवेदी

कम्प्युटर गर्ने: बेदना अधिकारी

इति सम्वत २०७० साल पौष १६ गते रोज ३ मा शुभम.....